

Данилів В. В. Генеза і критика російського ядерного православ'я / В. В. Данилів / Український Католицький Університет. Кафедра богослов'я; Наук. кер: доктор патристичного богослов'я Кіндій О. – УКУ, 2024. – 71 с.

Анотація. У роботі розглянуто ідеологію «російського ядерного православ'я» його походження і розвиток. Проаналізовано оцінку наукової спільноти цього явища та прослідковано вплив симбіозу владних та церковних структур на суспільство. Запропоновано шляхи подальшого розвитку цієї теми.

Ключові слова: російське ядерне православ'я, русская доктрина, російській мір, патріарх Кіріл, священна війна.

Abstract. The research examines the ideology of "Russian nuclear Orthodoxy", its origin and development. The author analyzes the scientific community's assessment of this phenomenon and traces the impact of the symbiosis of government and church structures on society. Ways of further development of this topic are suggested.

Keywords: Russian nuclear Orthodoxy, Russian doctrine, Russian world, Patriarch Kirill, holy war.

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослов'я

Кваліфікаційна робота на тему

ГЕНЕЗА І КРИТИКА РОСІЙСЬКОГО ЯДЕРНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Виконав студент 2 курсу, групи ФБА-22М

Данилів Володимир Васильович

Спеціальність: 041 Богослов'я

Освітньої програми: Богослов'я

Освітній ступінь: магістр

Керівник: о. Олег Кіндій

доктор патристичного богослов'я

Рецензент: Олег Беген

кандидат історичних наук

Львів 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВОСЛАВ'Я.....	9
1.1. СРСР: зовнішньополітичні та внутрішні виклики.....	9
1.2. Стосунки РПЦ і ЦК КПРС у період між 1985-1991 роками.....	12
1.2.1. Основні події 1985-88 років.....	13
1.2.2. Політика «гласності» і святкування 1000-ліття хрещення Русі.....	15
1.2.2.1. Зустріч Пімена і Горбачова.....	16
1.2.2.2. Святкування 1000-ліття на державному і міжнародному рівні.....	17
1.2.3. Зустріч із Папою у Ватикані.....	18
1.2.4. Підсумки.....	19
2. РОЗДІЛ II: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЯДЕРНОГО ПРАВОСЛАВ'Я.	21
2.1. РПЦ і Влада. Процес становлення відносин.....	21
2.1.1. Полярність стосунків між Церквою і державою.....	21
2.1.2. Переорієнтація на «симфонію» у стосунках із владою.....	21
2.1.3. Основні ідеї та наративи першого десятиліття після розпаду СРСР....	23
2.1.3.1. «Москва – третій Рим».....	23
2.1.3.2. Панславізм.....	25
2.1.3.3. «Русській мір».....	26
2.1.4. Відновлення і розширення мережі РПЦ.....	26
2.1.5. Підсумки.....	29
2.2. РПЦ і Володимир Путін. Симфонія чи авторитаризм?.....	31
2.2.1. Історично-політичний фон.....	31
2.2.1.1. «Ядерне православ'я».....	33
2.2.1.2. «Русская Доктрина».....	35
2.2.1.3. Серафим Саровський.....	36
2.2.1.4. Священна війна як програмна фіналізація «русского міра».....	37
2.2.2. Підсумки.....	39
2.2.2.1. Міфотворчість чи містицизм?.....	39
3. РОЗДІЛ III: КРИТИКА ЯДЕРНОГО ПРАВОСЛАВ'Я.....	41
3.1. Міфотворчість чи містицизм?.....	46
3.1.1. Покровителі родів військ. Військові храми.....	47
3.1.2. Посвячення зброї.....	49
3.1.3. Приписування святості.....	50
3.1.4. Практичні відносини з армією.....	52
3.1.4.1. Капелани в армії.....	53
ВИСНОВКИ.....	54

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56
--	-----------

ВСТУП

Актуальність теми

Релігія може відігравати важливу роль у сприянні миру та роззброєнню, пропонуючи етичні рамки для розв'язання проблем, пов'язаних в тому числі і з ядерною зброєю, як це, наприклад є у Римо-Католицькій Церкві¹. А з іншого боку, релігія може сприяти нагнітанням воєнної риторики, обґрунтування для загарбницької війни та сприянню озброєння у країнах, де політична влада ставить таке завдання перед релігійними спільнотами, як, наприклад в Ірані чи Російській Федерації. Вторгнення Росії в Україну та риторика про застосування насамперед тактичної ядерної зброї викликали значне занепокоєння у демократичному світі. А саме використання релігійних аргументів для виправдання військової агресії та можливості застосування ядерної зброї є серйозною проблемою, яка потребує ретельного вивчення та аналізу.

Проблематика дослідження

Об'єктом цього дослідження є ідеологія «російського ядерного православ'я». Першим у тому розумінні яким на сьогодні оперують багато авторів цей термін сформулював Єгор Холмогоров².

Предмет дослідження включає формування і еволюцію, аналіз і критику та вплив на суспільство, зокрема його мілітарних структур, вищезгаданої ідеології.

Метою цієї наукової праці є дослідити походження та розвиток «російського ядерного православ'я», проаналізувати оцінку наукової спільноти цього явища та прослідкувати вплив на суспільство.

Для досягнення зазначеної мети потрібно реалізувати такі завдання:

¹ Пор.: *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / перекл. з лат. Р. Паранько та ін. Львів: Свічадо 2014. 608 с.

² *Атомное Православие // Традиция. Русская Энциклопедия* (https://traditio.wiki/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5).

1. Провести огляд літератури щодо російського ядерного православ'я та його критики, включаючи історичний огляд, аналіз релігійних документів і текстів, та дослідження впливу на суспільство.
2. Визначити ключові аргументи протагоністів та критиків ідеології та розглянути їх науковий та соціальний контекст. Вияснити, у чому схожість і відмінність явищ «руського міра» і «російського ядерного православ'я».
3. Сформулювати власні висновки щодо сутності ідеології ядерного православ'я та її впливу на російське суспільство, а також запропонувати можливі шляхи подальшого дослідження або розвитку цієї теми.
4. А що робити українським богословам, філософам, історикам тощо, як формувати відповідь на загрози, які становлять собою ідеологічні аргументи «руського міра» і «російського ядерного православ'я».

Методи дослідження

У цій науковій праці я використовуватиму метод порівняльного аналізу, текстів, ідей, теорій та практик, які стосуються проблематики «руського міра» і «російського ядерного православ'я». Для цього я зроблю огляд літератури, аналізу тексти, документи, дослідження і статті сучасних науковців, а також запропоную власний історико-політичний та богословський аналіз явища «російського ядерного православ'я».

Межі цієї роботи

Хронологічні межі запропонованого магістерського дослідження починаються приходом Михайла Горбачова до влади у СРСР та завершуються затвердженням наказу XXV Всесвітнього російського народного собору «Сьогодення і майбутнє Русского міра», що проголошує спеціальну військову операцію (де-факто, повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну

24 лютого 2022 року) Священною війною³. Робота обмежується аналізом богословської критики цієї ідеології та розглядом історичного контексту і розвитку цього явища.

Оригінальність

Оригінальність праці полягає в демонструванні унікального підходу до розгляду впливу «російського ядерного православ'я» на людей, зосереджуючись на його негативних наслідках та шкоді, яку воно може заподіяти як власному суспільству, окремим сусіднім народам, так і вплив на світову спільноту, зокрема в ділянці виправдання мілітарної агресії проти жертви, що є частиною гібридної інформаційної війни.

Практичне значення

Дослідження може сприяти розвитку академічної науки, розширенню знань у галузі релігійних студій та політичних наук, а також стати важливим внеском у формування дискурсу про взаємозв'язок між релігією, політикою та суспільством. Вироблення наукових підходів, які допоможуть виявляти хибність ідеології ядерного православ'я та пропонувати конкретні шляхи розвінчування наративів, котрими оперує пропаганда і доносити до ширшого загалу зерно правдивої думки.

Огляд основної літератури

Теоретичну основу цього явища черпаємо із праць Кирила Говоруна «Політичне православ'я»⁴, а також «Риштовання Церкви: вбїк постструктуральної еклезіології»⁵. Дослідження, що дає дуже багато практичного матеріалу про вцерковлення армії і мілітаризації Російської Православної Церкви (далі РПЦ) –

³ Див.: Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира» // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (27.03.2024) (<http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>).

⁴ Говорун Кирило. *Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву*. Київ: Дух і Літера 2019, 152 с.

⁵ Говорун Кирило. *Риштовання Церкви: вбїк постструктуральної еклезіології*. Київ: Дух і Літера 2019, 312 с.

це праця Дмитрія Адамського «Russian Nuclear Orthodoxy»⁶. Вагомий доробок складають наукові статті як історичного спрямування, так і тих, котрі стосуються безпосередньо предмета дослідження.

Для деяких розділів і підрозділів підібрана література, що стосується безпосередньо якоїсь події як от Чорнобильська катастрофа⁷, чи окремого нарративу, наприклад «Москва – третій Рим»⁸

Розглянуті праці показують складну взаємодію між релігією, націоналізмом і ядерною політикою в сучасній Росії. Вони підкреслюють, що релігійна ідеологія використовується для легітимізації агресивних дій та виправдання володіння ядерною зброєю, що становить серйозну загрозу міжнародній безпеці.

⁶ Adamsky Dmitry. *Russian Nuclear Orthodoxy: Religion, Politics, And Strategy*. Stanford, CA: Stanford University Press 2019, 413 p.

⁷ Алексієвич Світлана. *Чорнобильська молитва: Хроніка майбутнього* / перекл. з рос. О. Забужко. Київ: Комора 2016; Андрущенко Едуард, Трещанін Дмитро. Нові розсекречені документи КДБ про Чорнобиль: спецоперації, пропаганда і підміна зразків // *Радіо Свобода* (09.06.2019) (<https://www.radiosvoboda.org/a/29987084.html>); Інформаційні матеріали до річниці аварії на Чорнобильській АЕС // Український інститут національної пам'яті (14.04.2020)

(<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-richnyci-avariyi-na-chornobylskiy-aes>); Найбільша техногенна катастрофа ХХ ст: Чорнобильська аварія // *Український інститут національної пам'яті* (26.04.2022)

(<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/naybilsha-tehnogenna-katastrofa-hh-st-chornobylska-avariya>).

⁸ Марутян Р. «Третій Рим» і «Другий Єрусалим»: імперські амбіції проти духовності // *Духовність і культура* (25.09. 2018) (<https://matrix-info.com/tretij-rym-i-dругий-yerusalym-imperski-ambitsiyi-proty-duhovnosti/>).

РОЗДІЛ І: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

1.1. СРСР: зовнішньополітичні та внутрішні виклики

З середини 1980-х відчувається помітне послаблення напруги між Радянським Союзом та Сполученими Штатами. Відтак, розпад одного з полюсів біполярного світового порядку – Радянського Союзу, уможливив перерозподіл сил, а також став визначальним фактором для визволення та демократизації країн Центральної Європи.

Як стверджує Янош Шимон, успіх доктрини Рейгана, котра за своєю суттю ініціювала процес декаденції тоталітарної машини, базувався на таких п'ятьох стратегічних принципах: (1) війна в Афганістані⁹; (2) плани «Зоряних війн»¹⁰; (3) введення ембарго на список КОКОМ¹¹; (4) падіння світових цін на нафту; і (5) повернення до розрахунків у доларах і золоті.¹²

Російський політик, державний діяч і опозиціонер Борис Немцов, який у 2014 році реагував на падіння цін на нафтопродукти, вбачаючи в цьому факті суто політичну складову порівнював цю ситуацію із минулим кажучи, що «у 80-ті через зниження цін розпався СРСР»¹³, тим самим з підкреслюючи вагу цього фактора.

⁹ Введення військ СРСР в Афганістан у грудні 1979 р. мало далекосяжні наслідки. З одного боку, війна стала виснажливим тягарем для радянської економіки. З іншого боку, вона призвела до різкого погіршення міжнародного іміджу СРСР. Це стало очевидним, коли понад 50 країн, включаючи Китай, на заклики президента США Джиммі Картера, бойкотували XXII Літні Олімпійські ігри в Москві, що проходили з 19 липня по 3 серпня 1980 року.

¹⁰ У березні 1983 року президент Рональд Рейган анонсував старт довготривалої програми під назвою «Стратегічна оборонна ініціатива (COI)» (англ. Strategic Defense Initiative, SDI), відома як «зоряні війни». Метою COI було створення глобальної системи протиракетної оборони з використанням космічних озброєнь, тобто розміщення в космосі над США щита, здатного збивати радянські міжконтинентальні ракети.

¹¹ Введення ембарго на список Координаційного комітету з багатостороннього експортного контролю (КОКОМ) (англ. Coordinating Committee for Multilateral Export Controls, CoCom), здійснене США щодо СРСР, означало встановлення жорстких обмежень на експорт до Радянського Союзу певних товарів і технологій, які могли б бути використані для військових або стратегічних цілей. Це ембарго, що діяло з 1949 року до 1994 року, було частиною політики холодної війни, спрямованої на обмеження економічного і військового потенціалу СРСР шляхом заборони експорту високотехнологічної продукції, яка могла б посилити радянську економіку, або обороноздатність.

¹² Simon J. The Collapse of Communist Regimes and the Role of International Factors (1985-1992) // *Taiwan Journal of Democracy* 18/1 (2022) 145-161.

¹³ Росія може повторити долю СРСР – Немцов // *Сьогодні* (03.10.2014) (<https://politics.segodnya.ua/politics/rossiya-mozhet-povtorit-sudbu-sssr-nemcov-557474.html>).

Крім зовнішньоекономічних були не менш важливими внутрішньоекономічні фактори, які суттєво вплинули на показову економіку СРСР – це ліквідація аварії на Чорнобильській АЕС. Рятувальні заходи та відшкодування постраждалим обійшлися державі у величезні кошти, які їй було важко взяти на себе в умовах вже крихкого економічного стану СРСР. Цю катастрофу можна вважати першим випробуванням політики «гласності», проголошеної Михайлом Горбачовим на з'їзді КПРС у лютому 1986 року¹⁴.

Найперше, сама катастрофа в Чорнобилі, яка сталася у квітні 1986 року, була найбільшою техногенною катастрофою в історії, яка спричинила значні людські втрати та серйозні екологічні проблеми.

По-друге, реакція радянського уряду на катастрофу була відображенням його недбалості. Інформування подію всередині країни – заборонялося. Всіляко применшувалися наслідки катастрофи на зовнішньополітичній арені, де влада запевняла, що ситуація контрольована. Правдиве висвітлювання ситуації у західних ЗМІ подавалося політичною елітою СРСР як пропаганда проти соціалістичного устрою¹⁵.

Крім того, Чорнобильська катастрофа викликала суттєві політичні наслідки. Найбільшої критики зазнали власне спроби чиновників приховати від світу саму трагедію¹⁶, а оскільки це через масштаб катастрофи не вдалося реалізувати, – всіляко применшити її. На фоні цих подій різко падає довіра до держaparату СРСР і в інших сферах співпраці, наприклад, держсекретар США Джордж П. Шульц заявляв, що хоча Чорнобиль не має зв'язку з процесом контролю над озброєннями, «проблема верифікації є дуже важливою проблемою», яку необхідно повністю вирішити перед будь-якою угодою про контроль над озброєннями¹⁷. Як наслідок МАГАТЕ прийняло «Конвенцію про

¹⁴ Горбачев М. Политический доклад Центрального комитета КПСС XXVII Съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1986 года // його ж. *Избранные речи и статьи: в 4 т.*, т. 3. Москва 1987, с. 241.

¹⁵ Плохий С. *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи* / перекл. В. Махонін, Є. Тарнавський. Харків: Фоліо 2019. 400 с.

¹⁶ Див.: Larry M. Speakes Statement by Principal Deputy Press Secretary Speakes on the Soviet Nuclear Reactor Accident at Chernobyl // *National archives. Ronald Reagan: Presidential Library and Museum* (01.05.1986) (<https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/statement-principal-deputy-press-secretary-speakes-soviet-nuclear-reactor-1>).

¹⁷ Nelson J. Reagan Criticizes Disaster Secrecy: Soviets 'Owe World an Explanation' for Chernobyl Blast, President Says // *Los Angeles Times* (04.05.1986) (<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-05-04-mn-3685-story.html>).

оперативне сповіщення про ядерну аварію» згідно з якою є обов'язковим інформування про будь-яку ядерну аварію, щоби уникнути таких фатальних помилок в майбутньому¹⁸.

Таким чином, Чорнобильська трагедія відіграла значну роль у розпаді СРСР, посилюючи недовіру до влади з боку світової громадськості та показуючи недоліки радянської системи у вирішенні кризових ситуацій. Це, відповідно, посприяло розпаду ілюзій про переваги цього устрою правління та пришвидшило консолідацію патріотичних сил в Україні, країнах Балтії, Грузії та інших республіках.

Введення Радянських військ і майже десятилітня війна в Афганістані, як стверджують Рафаель Ревені та Асім Пракаш, була ключовим фактором, хоча і не єдиною причиною розпаду Радянського Союзу. Вони, зокрема, вважають, що провал обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (ОКРВА) дискредитував Червону армію, розвіявши міф про її непереможність, і як наслідок спонукали неросійські народи вимагати незалежності¹⁹. Натомість генерал Борис Громов зазначав, що фінансові витрати СРСР в Афганській війні були критичними. За його словами, група економістів, сформована головою Ради міністрів СРСР Миколою Рижковим, спільно з фахівцями різних міністерств і відомств мала підрахувати вартість цієї війни для Радянського Союзу. Попри те, що комісія не завершила розпочате, «імовірно, навіть неповна статистика виявилася настільки приголомшливою, що її не наважилися оприлюднити.»²⁰

Таким чином, внутрішні виклики, що стояли перед СРСР, виявилися значними. Економічні проблеми, зокрема стрімке падіння цін на нафту в 1980-х роках, загострилися, призводячи до дефіциту товарів, інфляції та безробіття.

¹⁸ Convention on Early Notification of a Nuclear Accident // *International Atomic Energy Agency* (<https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions/convention-early-notification-nuclear-accident>).

¹⁹ Reuveny R., Prakash A. The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union // *Review of International Studies* 25/4 (1999), с. 693-708.

²⁰ Ограниченный контингент людей чести и долга. Воспоминания Героя Советского Союза генерал-полковника Бориса Громова, командующего 40-й армией в 1987-1989 гг. // *Министерство обороны Российской Федерации. Энциклопедия* (<https://web.archive.org/web/20120508091444/http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history/more.htm?id=10949893@cmsArticle>).

Чорнобильська катастрофа 1986 року стала однією з найбільших ядерних катастроф в історії та сильно вразила як українське, так і міжнародне суспільство. Це стало приводом до перегляду політики щодо ядерної безпеки та підвищення вимог до технічних стандартів²¹. Під тиском США, в СРСР з'явилася Комісія з прав людини і гуманітарних питань. Цей процес супроводжувався звільненням відомих дисидентів, таких як Натан Щаранський та Андрій Сахаров. На початку 1987 року радянське керівництво оголосило про амністію 200 політв'язнів, а до кінця 1988 року всі політичні в'язні в СРСР були звільнені. Попри те все, виведення військ з Афганістану після майже десятиліття виснажливої війни завдало непоправного іміджевого удару по СРСР. Тобто, починаючи з середини 1980-х років, Радянський Союз розпався: спочатку лише у військовому плані, потім у фінансовому, економічному і, нарешті, у політичному та моральному.

1.2. Стосунки РПЦ і ЦК КПРС у період між 1985-1991 роками

Мета цього підрозділу полягає у висвітленні, на основі історичних даних, взаємин між Церквою та державою на порозі розпаду Радянського Союзу. Шляхом аналізу ми спробуємо продемонструвати обраний вектор стосунків і пройдені етапи розвитку до завершення другого тисячоліття, охоплюючи всі періоди цього процесу.

У цьому підрозділі використовується метод структурування для хронологічного аналізу ключових подій, що вплинули на взаємовідносини між Церквою та державою напередодні розпаду Радянського Союзу. Для досягнення поставленої мети і зручності сприйняття матеріалу ми розділяємо каденцію правління Михайла Горбачова на наступні етапи: 1985-1988 роки – період спроб діалогу та визнання з боку духовенства важливості співпраці Церкви та влади, а також промацування ситуації з боку останньої; 1988-1989 роки – час декларації політики «гласності» та її швидкої імплементації; 1989-1991 роки – період

²¹ Багато дослідників вважають, що Чорнобильська катастрофа стала останнім цвяхом у домовину СРСР.

виведення військ з Афганістану, закладання передумов для секуляризації Церкви від держави, а також події, що передували дефолту та розпаду СРСР.

1.2.1. Основні події 1985-88 років

В березні 1985 року Михайло Горбачов став першим секретарем ЦК КПРС. У спадок від попередників він отримав ряд викликів як у внутрішній, так і у зовнішній сферах. Радянська економіка переживала період застою, система управління була надмірно бюрократизованою та жорсткою, суспільство стикалося з низкою соціальних проблем, таких як алкоголізм, злочинність та корупція. На зовнішньополітичній арені шалені витрати на дві війни (холодна та Афганська) суттєво виснажували і без того слабку економіку.

Враховуючи такий історично-політичний фон Б. Філіпов стверджує, що сам прихід до влади Горбачова майже не вплинув на антирелігійну політику та пропаганду²², а одночасно описує подію, що відбулася 7 листопада в Кремлі під час державного заходу, присвяченого відзначенню 68-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Діалог відбувався між патріархом Піменом і членами Священного Синоду РПЦ з одного боку та генеральним секретарем і членами Політбюро з іншого. Як завжди, відповідно до встановленого етикету відбувся обмін люб'язностями, де, зокрема ієрарх РПЦ запевнив керівника КПРС в тому, що Церква і надалі буде робити все можливе для підтримки зовнішньополітичного курсу держави. На що Горбачов повчально відповів, що мову треба вести не тільки про зовнішню політику, а й про справи всередині країни. Тут також багато роботи²³.

Валерій Легостаєв зазначає, що таким чином восени 1985 року РПЦ отримала від керівництва КПРС виразний сигнал, що свідчив про готовність

²² Филиппов Б. Влияние советско-американских переговоров 1985-1989 гг. на изменение советской вероисповедной политики: исторические и политические контексты визита Горбачева в Ватикан // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви* 105 (2022) 124-125.

²³ Легостаев В. Письмо Алексия М. Горбачеву // *Freelance bureau (Завтра, 10.08.1999)* (<http://flb.ru/info/4265.html>). Також, як підтвердження того, що цей за висловлюванням В. Легостаєва «святковий експромт» дійсно відбувався Борис Філіппов опирається на свою приватну розмову із В. Гараджею, котрий підтвердив, що обмін такими репліками мав тоді місце.

влади до діалогу. Він також підкреслює, що влада очікувала на крок у відповідь зі сторони *глави* (курсив мій, В.Д.) РПЦ²⁴.

Відповідь таки надійшла, 17 грудня того ж року на ім'я генерального секретаря. Але надійшла вона від митрополита Талліннського і Естонського, керуючого справами Московської Патріархії Алексія (Рідігера). У листі, митрополит, висвітлюючи важливість співпраці між церквою і державою в програмному стилі описує який вплив релігія могла б мати на розвиток країни, звертаючи увагу на такі аспекти, як патріотичне та громадянське виховання чи миротворча діяльність. Далі пропонуються конкретні кроки, необхідні для досягнення цієї мети, і фактично висловлюється ідея нової моделі співпраці між церквою і державою в умовах СРСР. Однак залишається не відомим чому саме Алексій, а не Пімен адресував цей лист найвищій особі в державному апараті?

Щодо реакції на цей лист з боку владних структур, то за одними даними його було проігноровано²⁵, а за іншими Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР не рекомендувала торкатися такого роду питань²⁶. З огляду на те, що будши на посаді керівника справами Московської Патріархії митрополита було призначено митрополитом Ленінградським і Новгородським із дорученням керувати Талліннською єпархією²⁷, останнє видається правдою і стає очевидним негативне ставлення провладних структур до подібного роду «випадів».

²⁴ Там само.

²⁵ У своїй статті «Государственно-церковные отношения в период «Перестройки» 1985-1991 гг» Анатолій Кашеваров висловлюючи цю думку посилається на книгу Михайла Шкаровського «Русская Православная Церковь в XX веке», щоправда, в останнього немає подібної згадки ні за зазначеними сторінками, ні в книзі. Очевидно, можна вважати це твердження автора власним припущенням. Див. детальніше: Кашеваров А. Государственно-церковные отношения в период «Перестройки» 1985-1991 гг. // *Научно-технические ведомости СПбГПУ* 1 (215) (2015) 109-115; Шкаровский М. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва 2010. 480 с.

²⁶ Королева Л., Мельниченко О. Советская партийно-государственная политика в отношении Русской Православной Церкви в 1985-1990 гг. // *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева* (2012) (<https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-partiyno-gosudarstvennaya-politika-v-otnoshenii-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-v-1985-1990-gg/viewer>).

²⁷ Алексий II // *Википедия. Свободная энциклопедия*

(https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B5).

На політичній арені РПЦ в СРСР за словами Костянтина Харчова використовувалася для зовнішньополітичних цілей²⁸. Власне, для цього її й відновлював Йосип Сталін²⁹. Де факто у процесі своєї еволюції від відновлення і до кінця 80-х років то був державний орган, але з назвою РПЦ. Одним зі свідчень цього є те, що кошти на утримання цієї агентурної мережі виділялися із державного бюджету:

З моменту свого відродження в 1943 році Руська Православна Церква надавала активну допомогу Радянській державі на міжнародній арені. Особливо це посилювалося з середини 60-х років. Якщо подивитися публікації тих років у «Журналі Московської Патріархії», побачимо, що наголос у публічній діяльності Руської Православної Церкви припадав на зовнішньополітичну. Радянська держава її субсидувала, передаючи щороку Церкві через Раду релігій близько двох мільйонів доларів на закордонні поїздки ієрархів, утримання її представництв за кордоном тощо.³⁰

Розуміючи невідворотність святкування 1000-ліття хрещення Києва Володимиром, основним завданням відділів пропаганди і зовнішньополітичної пропаганди ЦК було слідкувати за тим, щоби все відбулося якомога тихше, без зайвого розголосу.

1.2.2. Політика «гласності» і святкування 1000-ліття хрещення Русі

Політика гласності, введена Михайлом Горбачовим у січні 1987 році, відіграла ключову роль у реформуванні радянського суспільства та зміні політичного ландшафту країни. Основною метою цієї політики було полегшення обміну інформацією та відкриття нових можливостей для діалогу та дискусій у суспільстві. Одним із важливих кроків в цьому напрямку було звільнення багатьох політичних в'язнів.

Відкриття залізної завіси відбулося на тлі загального розслаблення політичних напруг у світі та сприяло покращенню міжнародних відносин. Це дозволило західній інформації проникати в Радянський Союз та сприяло розширенню свободи слова. Відключення «глушіння» радіосигналів стало ще

²⁸ Мальцев В. Миланский эдикт Советского государства // *Независимая газета. НГ – Религия* (07.08.2013) (https://web.archive.org/web/20150630100714/http://www.ng.ru/ng_religii/2013-08-07/1_edict.html).

²⁹ Курляндский И. Общее прошлое: как Сталин использовал церковь для победы в войне // РБК (09.05.2016) (<https://www.rbc.ru/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c>).

³⁰ Мальцев. Миланский эдикт Советского государства.

одним кроком у напрямку політики гласності, дозволяючи суспільству мати доступ до альтернативних джерел інформації та розширювати свій кругозір.

Сприяння свободі слова та дозвіл на критику уряду та партії стали суттєвими аспектами політики гласності. Журналістам було дозволено висвітлювати раніше заборонені теми, включаючи сталінські репресії та брежнєвський застій, що сприяло зміцненню громадської свідомості та відкритості.

1.2.2.1. Зустріч Пімена і Горбачова

Валентин Нікітін зазначає, що збереглася записка яку надіслав Костянтин Харчов до Михайла Горбачова напередодні зустрічі останнього із Патріархом Піменом та членами Священного Синоду³¹. В ній у завуальованій формі пропонувалися конкретні кроки по взаємодії із Православною Церквою такі як відкриття семінарій, видавництво духовної літератури повернення старих і будівництво нових храмів. Звідси і твердження, що сама ідея повернення лицем до Церкви і святкування 1000-ліття не була автентично Горбачова, а власне сам лідер комуністичної партії надихнувся ідеями Голови Ради у справах релігій при Кабінеті міністрів СРСР³². Щоправда, існує і інша думка, що Харчов собі приписував лаври які пожинав Горбачов.

Хай там що, але 29 квітня 1988 року У Кремлі відбулася зустріч Михайла Горбачова із патріархом Піменом Ізвєковим і членами священного синоду. Під час зустрічі було вирішено відзначати тисячоліття хрещення Русі не лише як релігійну урочистість, але і як знаменну суспільну подію. Відповідаючи на офіційне запрошення патріарха взяти участь в урочистостях, генеральний секретар дав згоду та зазначив, що «це знаменна віха на багатівіковому шляху розвитку вітчизняної історії, культури, російської державності».³³

³¹ Нікітін В. *Патріарх Пиме: Путь, устремлённый ко Христу*. Москва 2011, с. 243.

³² Мальцев. Миланский эдикт Советского государства.

³³ Цыпин В., прот. *История Русской Церкви. 1917–1997 гг.* Москва: Изд-во Спасо-Преображенского валаамского монастыря 1997. 831 с.

1.2.2.2. Святкування 1000-ліття на державному і міжнародному рівні

Як уже було згадано вище у світській пресі (з дозволу Політбюро) дуже активно осуджувалося радянське минуле. При цьому Церква дуже стримано на це реагувала, переважно обходила розмитим поняттям «важкі часи»³⁴. Це тому, що було не вигідно, адже перед ними відкривалися нові можливості. Якщо до цього часу їх прямо використовували на зовнішньополітичній арені, то тепер перед ними відкривалися можливості внутрішньополітичні. А оскільки вектор був уже означений терміном «перебудова», то перебудовувати стосунки державної влади із Православною Церквою вирішила остання. Щоправда, як зазначає у своєму інтерв'ю незалежній газеті «архітектор церковної перебудови» Костянтин Харчов, 1000-річчя Хрещення Русі стало святом представників усіх релігій:

«Після святкування 1000-річчя Хрещення Русі ми відкрили не тільки 2000 православних храмів, ми відкривали і уніатські храми, і баптистські, і синагоги по всьому Союзу... Це був, якщо шукати аналогії в історії, наш Міланський едикт, який всупереч поширеним хибним уявленням *не робив християнство державною релігією* (курсив мій., В. Д.), а дозволяв вільно сповідувати його і всі інші релігії в Римській імперії.»³⁵

Далі, він як підтвердження своїх слів наводить, що слідом за святкуванням 1000-річчя Хрещення Русі було ухвалено Закон «Про свободу віросповідань»³⁶, таким чином наголошуючи на тому, що зі сторони тодішньої влади були надані всі можливості для повної секуляризації Церкви від державного апарату. Але як ми пізніше побачимо, після смерті патріарха Пімена Церква в особі новообраного патріарха Алексія II обере протилежний вектор свого розвитку.

Зрозуміло, що гучне святкування, на державному рівні із трансляцією на увесь Союз тисячної річниці Хрещення Русі М. С. Горбачов, як досвідчений політик, прагнув використати у своїх цілях, йому було важливо завоювати довіру Заходу. Але західна дипломатія на чолі з Рональдом Рейганом, котрий в

³⁴ Королева Л., Королев А., Мельниченко О. Взаимоотношения власти и Руской Православной Церкви накануне празднования 1000-летия крещения Руси // *Журнал Московської патріархії* 1 (1990) 8-11.

³⁵ Мальцев В. Миланский эдикт Советского государства.

³⁶ Там само.

певний момент став дослухатися до думки Івана Павла II, що добре знав слов'янську натуру і устрій комуністичної держави не повірили бутафорній постановці першого секретаря компартії. Свідченням того є хоч би й той факт, що папа не прибув на святкування, хоча й прислав свою делегацію.

Варто також зазначити, що вже після святкування 1000-річчя Хрещення Русі вперше офіційно, за майже 400 років, в Москві зустрілися патріарх Пімен Ізвєков і Вселенський патріарх Дмитрій I. Відвідини вселенського патріарха тривали з 18 по 30 серпня і охоплювали крім відвідин Москви, Загорська і Ленінграда (сучасна назва Санкт-Петербург) також українських святинь у Львові і Почаєві. На думку професора Джона Гаррарда, саме ця зустріч поклала початок радикальній трансформації у відносинах між Церквою та державою³⁷.

1.2.3. Зустріч із Папою у Ватикані

10 червня 1988 року кардинали Казаролі та Йоганнес Віллебрандс провели неофіційну зустріч з катакомбними українськими греко-католицькими єпископами Філімоном Курчабою та Павлом Василюком, щоб обговорити можливість легалізації їхньої Церкви. Попри те, що газети про цю подію не писали, зустріч мала історичне значення. Згода влади на її проведення фактично означала визнання існування Греко-католицької Церкви та її ієрархії, чого не було протягом останніх 40 років. Вже тоді стало зрозумілим, що вихід із підпілля це тільки питання часу³⁸.

Під час зустрічі із генсеком, яка відбулася через кілька днів, Казаролі висловив важливу для Горбачова думку. Він зазначив, що Ватикан може використати свої канали зв'язку, щоб сприяти налагодженню атмосфери взаємної довіри між Радянським Союзом та Сполученими Штатами. Горбачов та його команда зіткнулися з двома неочікуваними зовнішньополітичними викликами: Ватиканом та уніатами. Історично радянська влада сприймала Ватикан як «ворога соціалізму й усього прогресивного людства», а масштаби

³⁷ Garrard J., Garrard C. *Russian Orthodoxy Resurgent: Faith and Power in the New Russia*. Princeton University Press 2008.

³⁸ Вейгел Дж. *Свидетель надежды. Иоанн Павел II*: кн. 2. Москва 2001, с. 272.

проблеми Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), яка перебувала на нелегальному становищі, виявилися значно більшими, ніж очікувалося.

1 грудня 1989 року, на особисте запрошення Іоанна Павла II, з офіційним візитом до Ватикану прибув глава Радянської держави разом із дружиною³⁹. Його метою було спростувати уявлення про СРСР як про «імперію зла». І в цьому відношенні, як пізніше зауважить тодішній його заступник з міжнародних справ Анатолій Черняєв, – йому це вдалося⁴⁰.

1.2.4. Підсумки

Чи можна вважати «святковий експромт» Горбачова пропозицією влади на співпрацю Церкви із державою? І чи відповідь яка надійшла не від офіційного керівника РПЦ того часу можна розцінювати як добровільну, без примусу, згоду Церкви на цю співпрацю залишається загадкою. Щоправда, якщо врахувати, що боротьба за наступництво Пімена була не менш жорсткою, ніж на президентських виборах, а також той факт, хто надалі отримав цей пост, і якщо при цьому взяти до уваги коментар Легостаєва про те, що лист Алексія II до генсека ЦК КПРС складався «не в суворому 1937-му, а наприкінці 1985-го, коли вітри свободи щосили пурхали над просторами нашої багатостраждальної Вітчизни. Отже, є підстави думати, що писав його митрополит щиро, вільно, не піддаючись тиску з боку будь-яких ворожих Церкві сил»⁴¹, то відповідь стає очевидною.

Незважаючи на те, що в середині 80-х по відношенні до Церкви проводилася доволі жорстка позиція. Навіть, як зазначає Шкаровський, саме Харчову належала ідея доручити партійним комітетам підбір і виховання таких священнослужителів, котрі, на його думку, повинні оновлювати Церкву таким чином, щоб люди, які сповідують релігію, одночасно з вірою в Бога вірили в

³⁹ *Визиты М. С. Горбачева в Италию и Ватикан, 29 ноября – 1 декабря 1989 г.: Документы и материалы.* Москва: Политиздат 1990, с. 81.

⁴⁰ Безыменская А. А. С. Черняев «Папа и Горбачев» // *Деловые люди* 170 (18.05.2005) (http://www.gorby.ru/presscenter/publication/show_24215/).

⁴¹ Легостаев. Письмо Алексия М. Горбачеву.

комунізм⁴². Вже через два роки вектор політики міняється на «гласність», а до кінця десятиліття закладаються передумови для секуляризації Церкви від влади.

Підсумком цього періоду стало ухвалення восени 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин. Професор Гаррад вважає, що цей закон, мабуть, був вершиною кампанії Горбачова за перебудову та гласність. В той самий час автор зазначає, що цей закон, крім того, що оформив стосунки Церкви і держави також відкрив шлях для західних християнських євангелістів і місіонерів⁴³. Згодом Російська Православна Церква виступить проти закону 1990 року, але про це дещо пізніше.

Тобто, декларація і швидка зміна орієнтирів, вихід на зовнішньополітичну арену, повалення режиму і декларація демократії, закладання передумов для секуляризації Церкви від влади – все це знаменують цей період.

⁴² Шкаровский. *Русская Православная Церковь в XX веке*, с. 417.

⁴³ Garrard J., Garrard C. *Russian Orthodoxy Resurgent*, с. 140.

РОЗДІЛ II: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЯДЕРНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

2.1. РПЦ і Влада. Процес становлення відносин

2.1.1. Полярність стосунків між Церквою і державою

Якщо до середини 1980-х носіння хрестика як атрибута християнства жорстко каралося, то на початку 90-х всіляко заохочувалося. В цей час стосунки між російською Православною Церквою (РПЦ), владою Російської Федерації та російською армією переживали складний період трансформації та переорієнтації після розпаду Радянського Союзу. З одного боку РПЦ почала активну діяльність для відновлення свого впливу та авторитету, які були пригнічені за радянських часів. З іншого, розвиваючи свою мережу як шляхом повернення храмів, так і будівництвом нових. Велика частка діяльності церкви припадає на роботу із суспільством: церква займає патріотичну позицію, а одночасно, налагоджує стосунки з морально підкошеною армією. Також, РПЦ систематично, з буцім-то власне патріотичних міркувань відбілює авторитет влади.

В межах цього розділу ми розглянемо як формувалися стосунки Церкви і владних структур на законодавчому рівні, на рівні перших осіб, а також дамо загальну характеристику подій і заходів, що мали значний вплив на формування якісно нових стосунків між церковною спільнотою, державним апаратом і військом.

2.1.2. Переорієнтація на «симфонію» у стосунках із владою

Переорієнтація на «симфонію» у стосунках із владою відбувалося з ініціативи Церкви. Цей процес розпочалося відразу як посаду патріарха зайняв Алексій II. Виключення становить той факт, коли Церква підтримала серпневий путч⁴⁴.

⁴⁴ Див.: 1991 Soviet coup attempt // *Encyclopaedia Britannica* (<https://www.britannica.com/topic/1991-Soviet-coup-attempt>). Серпневий путч, або путч ДКНС (ГКЧП) – це спроба

Відомий дослідник політичного православ'я Кирило Говорун стверджує, що російська політична релігія мала три фази свого розвитку: царистську, радянську і пострадянську і при цьому остання в собі синтезувала елементи двох попередніх⁴⁵. Він також зауважує, що російська громадянська релігія є імперською, а політична – імперіалістською і при цьому обидві завжди більшою чи меншою мірою були насильницькі. Після розпаду комунізму, Церква отримала унікальний шанс відокремитися від влади і духовно переродитися. Проте, на жаль цей період історії РПЦ тривав недовго і «невдовзі православний ренесанс перетворився на ренесанс політичного православ'я: “пострадянської громадянської релігії”»⁴⁶. Щоби розуміти які саме риси ввібрало в себе це православ'я, слід прослідкувати тенденції і наративи які ця релігія пропонує суспільству. Нижче спробуємо розібратися із цим.

Оскільки атеїстична ідеологія дала крах, то очевидно, що Церква, враховуючи той факт яке місце займала пропаганда серед пантеону влади у СРСР хотіла зайняти це почесне місце. Забігаючи наперед, вважаємо, що їй це вдалося. Враховуючи той факт, що як висловлюється Андрій Баумейстер, що для того, щоб в народності постали оригінальні філософські ідеї, – потрібен час⁴⁷ і спільні зусилля багатьох однодумців. Оскільки таких об'ємів часу у церковників не було, а виклики вимагали реакції, то РПЦ через ці обставини почала використовувати ті наративи, що вже були апробовані часом і які залишалось тільки адаптувати до викликів сучасності надавши відповідного забарвлення чи подаючи під зручним кутом.

державного перевороту на чолі із Валентином Варенниковим (до групи заколотників також входили такі члени Державного комітету з надзвичайного стану як Геннадій Янаєв, Борис Пуго, Дмитро Павлов, Володимир Крючков, Леонід Кравченко, Валерій Ситніков). Під час цих подій РПЦ опублікувала заяву в газеті «Ізвестія», де фактично підтримала заколот. Пізніше церква стверджувала, що метою даного документа було уникнення кровопролиття і що вона не мала на меті підтримати яку-небудь сторону.

⁴⁵Говорун. Політичне православ'я, с. 57.

⁴⁶ Там само, с. 57, 62.

⁴⁷ Баумейстер А. Миф «особого пути»: фантазии Александра Дугина (Відео, 14.03.2022) (<https://www.youtube.com/watch?v=IqLAGPuJi3g>).

2.1.3. Основні ідеї та наративи першого десятиліття після розпаду СРСР

2.1.3.1. «Москва – третій Рим»

Чи не найпопулярнішим наративом початку 90-х була концепція «Москва – третій Рим». Сама ідея Москви-спадкоємиці Риму має подвійний характер⁴⁸. З одного боку це центр справжньої віри (теократичний сенс), а з іншого центр світської могутності (політичний сенс). На мою думку, перший є інструментом другого. Слід зазначити, що сама ідея не є новою і її намагалися обґрунтувати в XIV, як сербський цар Стефан Душан (посилаючись на родинні зв'язки з Візантійською династією), так і болгарський цар Іоан-Олександр (також посилаючись на спільну генеалогію з Візантійськими імператорами). Останній, до речі апелював не так до спадковості Риму, як до свого роду перетікання (не знаю як то назвати «благодаті») чи перенесення спадкоємства. І називав Тирново (столиця болгарської держави того часу) новим Константинополем. Москва ж у свою чергу врахувала той факт, що Константинополь вважали «Новим Римом» і щоби не називати себе новим Константинополем, бо це по суті новий Рим, то назвали себе Третім Римом.

Оформити саму ідею у концепцію допоміг старець Філофей⁴⁹, котрий у другій редакції листа до царя апелюючи до того, що перший Рим і Другий Рим впали через свою гріховність, а проблеми які він в тому листі описав вагомі, то оскільки Москва є третім Римом і четвертому не бути, то вся надія на те що цар, якщо буде свідомим, то Москва є останнім оплотом християнства перед другим

⁴⁸ Марутян Р. «Третій Рим» і «Другий Єрусалим»: імперські амбіції проти духовності.

⁴⁹ Цікавим фактом є той, що старець Філофей був не першим у Московії, хто озвучив поняття третього Риму. До нього у 1492, тобто випередивши на понад 30 років це зробив митрополит Зосима. У його означенні немає есхатологічних моментів, що є так важливо для російської національної ідеї і, крім того, його репутація дещо суперечлива, оскільки йому приписують участь у секті «жидівствуючих». І хоча П. Ніче есхатологізм даного послання інтерпретує не в розумінні претензії на світове панування, а лише в сенсі усвідомлення страшної відповідальності за подальше існування світу, то сучасне прочитання Церквою цього уривка явно не на користь його трактування. Див.: Ніче П. Москва – Третий Рим? // *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посв. памяти А. А. Зимины*. Москва 1990. З іншого боку не слід ігнорувати той факт, що проникнувши в московські оповіді, наприклад, «Повість про новгородського білого клобука» ідея Третього Риму не має апокаліптичного контексту. Див.: Poe M. Moscow the Third Rome: the Origins and Transformation of a «Pivotal Moment» // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49/3 (2001) 413-429.

приходом. Вказуючи на знаки часу старець підкріплює свою тезу цитатою зі святого Письма⁵⁰.

Тут також варто врахувати, що формулювання цієї ідеї відбувалося на тлі історичного падіння Константинополя, а Московське царство будучи у своїй основній масі православним та вже інтенсивно розвиваючись розкручувало у своєму середовищі похідну ідею стримування зла. Що ж хотів старець Філофей? Власне, він хотів руками царя розв'язати моральну проблему (гомосексуалізм в монашому середовищі) в якій цар би не мав мати юрисдикції. Але попри це цар мав владу, яку сам Філофей очевидно що хотів використати. Тобто розв'язати проблему силою влади царя. Мабуть, тому він обрав такий спосіб улестити царю апелюючи до його Візантійського спадкоємства. Це яскравий приклад того, коли представники церкви замість того, щоби секуляризувати церкву від влади та віддавати кесареві кесарево, а Богові Боже⁵¹, намагаються зробити кесаря Авраамом. З цього, випливає такий собі конкордат із владою з ініціативи церковного кола, який у цей період (на початку 90-х років ХХ століття), як вже було згадано, повториться⁵².

Надалі, значний сплеск зацікавленості цією ідеєю відбувся після друку цього листа, насамперед через те, що це уможливило доступ до нього набагато ширшому колу зацікавлених⁵³. Дослідник Маршалл По підсумовуючи вплив цього листа на сучасність в слід за Баттерфілдом застерігає, що шукати коріння сучасних подій у минулих «осьових моментах» небезпечно, адже це веде до хибних паралелей, анахронізмів та інших помилок. Разом з тим він стверджує, що:

Починаючи з середини ХІХ століття різні вчені, філософи та публіцисти «відкривали» у працях Філофея «коріння» того, що вони вважали фундаментальною характеристикою «російської ідеї»: Ламанський знайшов витoki панславізму, Соловйов - християнського універсалізму, Бердяєв – більшовизму, Чаєв - російського націоналізму, а численні «воїни холодної війни» – підґрунтя радянського «експансіонізму». Проте твереза оцінка ранньої історії доктрини свідчить про те, що

⁵⁰ Пор.: Дан. 2:44.

⁵¹ Пор.: Мт. 22, 22.

⁵² Говорун. *Політичне православ'я*, с. 63.

⁵³ Друк листа відбувся у 1846 році в І томі «Доповнень до Актів Історичних» було надруковано послання старця псковського Спасо-Єлеазарова монастиря Філофея (1465-1542) до дяка Мунехіна-Мисюря. Див.: Тайны Русской истории. Ересь жидовствующих и Третий Рим // *Дзен* (10.06.2022) (<https://dzen.ru/a/YqMRkc26MUrEzoRV>).

нічого з цього Філофей навіть не мріяв. «Третій Рим», таким чином, є результатом проєкції сучасної ідеї – зокрема, «російської місії» – на поверхнево аналогічну ранньомодерну концепцію. За іронією долі, лише в цьому сенсі «Третій Рим» може розглядатися як такий, що мав якийсь значний вплив на російську історію – як анахронічний артефакт, що зміцнив вже існуючу модерну віру в те, що росіяни пройняті якимось месіанським імпульсом⁵⁴.

2.1.3.2. Панславізм

Всупереч усталеній думці, що ідея панславізму обов'язково містить такі атрибути як православ'я та кирилиця (й відтак російська мова)⁵⁵, а геополітичний вектор єдності спрямований в бік Росії, першим цю ідею озвучив хорват Вінко Прибоєвич у Венеції під час своєї відомої промови у 1525 році⁵⁶. У період розквіту панславізм поділився на два основні напрямки: проросійський та антиросійський. А період найбільшого впливу відбувся після Слов'янського з'їзду 1867 в Москві.

Після Першої світової війни панславізм здобув, хоча й обмежену, та все ж перемогу. Виникли держави, що об'єднали кілька слов'янських народів: Югославія, Чехословаччина та, звичайно ж, СРСР. Проте, одразу стало зрозуміло, що ці об'єднання насправді слугували інструментом для задоволення амбіцій сильніших націй за рахунок менших і слабших.

Панславізм був і залишається ідеологією імперії. Звернення до цього нарративу на початку 90-х лише засвідчило кризу ідентичності в російському суспільстві після краху комуністичної ідеології. І, оскільки, система повинна себе захистити в часі кризи, то вишуковуються різні інструменти для цього, інакше, є високі шанси, що справдяться слова Михайла Леонтьєва про те, що «Російський народ у той момент, коли перетвориться на націю, припинить своє існування як народ і Росія припинить своє існування як держава»⁵⁷. Ось чому, ще одна ідеологія сучасної Росії – «Русській мір» є лише трансформованою ідеєю панславізму, що під гаслом об'єднання прагне поглинути Україну.

⁵⁴ Poe M. *Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment»*. Washington 1997, 22 p.

⁵⁵ Таких висновків дійшли делегати Слов'янського конгресу в Москві у 1867 р. Див.: Kohn H. *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. University of Notre Dame Press 1953, p. 173.

⁵⁶ *The Eighteenth Century: A Current Bibliography*, vol. 18. American Society for Eighteenth Century Studies 1970.

⁵⁷ Смирнова А. Михаил Леонтьев: Россия скатывается в национальное государство // *Новый Регион – Москва* (29.04.2013) (<https://newdaynews.ru/moskow/436841.html>)

2.1.3.3. «Русській мір»

Ідеологія «русского міра», про яку згадує Сергій Шумило, не з'явилася раптово. Її коріння сягає початку 1990-х років, коли вона зародилася в колі московських інтелектуалів, відомих як «методологи» (або «секта методологів» як їх часто називали у ЗМІ).

Ця група, яка перебувала під кураторством КДБ за радянських часів, згодом здобула вплив на деяких представників радянської партійно-господарської номенклатури наприкінці 1980-х років. Протягом 30 років «русській мір» поступово формувався як ідеологія, яка використовується для виправдання геополітичних амбіцій Росії. До цієї групи на початку 90-х належали П. Щедровицький, Є. Островський, Г. Павловський, С. Кирієнко, В. Сурков та інші. Вони сприяли приходу Володимиру Путіну прийти до влади в Росії. Це ще один наратив, котрий підхопила Церква і котрий в майбутньому стане стрижневим у російській емансипації на захід.

2.1.4. Відновлення і розширення мережі РПЦ

Відновлення Російської Православної Церкви (РПЦ) у 1990-2000 роках почалося з повернення храмів, які були конфісковані під час радянської влади. Процес реституції церковного майна був одним із ключових елементів у відновленні церковної структури та підвищенні авторитету РПЦ. Церкви, монастирі, та інші релігійні об'єкти, що були націоналізовані, повернулися у власність РПЦ, що дозволило відновити богослужіння та інші церковні функції. У багатьох випадках це вимагало значних зусиль з реставрації та відновлення.

Відновлення храмів фінансувалося як за рахунок державних коштів, так і за кошти приватних меценатів. Держава, визнаючи роль РПЦ у суспільстві, виділяла значні фінансові ресурси для реставрації та будівництва нових церков. Приватні меценати, серед яких були підприємці та політики, також активно підтримували цю ініціативу, надаючи великі пожертви на відбудову церковних

споруд. Ця співпраця між державою, церквою та приватними особами сприяла швидкому відновленню церковної інфраструктури.

Крім реставрації старих храмів, РПЦ активно займалася будівництвом нових церков. Це дозволило не тільки задовольнити релігійні потреби зростаючого числа віруючих, але й зміцнити присутність РПЦ в нових районах та регіонах. Нові храми будувалися як у великих містах, так і в малих населених пунктах, що сприяло поширенню православ'я та зміцненню позицій РПЦ по всій території Росії.

У цей період РПЦ почала активну співпрацю з російською армією, де священники фактично замінили політпрацівників радянських часів. Священники надавали духовну підтримку військовослужбовцям, проводили обряди, та забезпечували моральну підготовку. Ця діяльність сприяла створенню морально-етичного фундаменту серед військових, підвищенню їхнього бойового духу та згуртованості. В цей час для синхронізації своїх дій при комунікації із армією створюється синодальний відділ із взаємодії зі збройними силами та правоохоронними органами рішенням Священного Синоду від 16 липня 1995 року⁵⁸.

Одним із проявів співпраці РПЦ з армією стала синхронізація військових баз із православними центрами. На територіях військових частин будувалися храми та каплиці, що дозволяло військовослужбовцям регулярно відвідувати служби та брати участь у релігійному житті.

Спільні святкування релігійних та державних свят стали ще одним аспектом інтеграції РПЦ в суспільне життя. Такі свята, як День Перемоги, почали включати релігійні обряди та молитви, що підкреслювало єдність церкви і держави в патріотичному вихованні населення.

Почитання військових святих, таких як святий Олександр Невський, стало важливим елементом у зміцненні духовно-морального виховання військових.

⁵⁸ Синодальный отдел по взаимодействию с Вооруженными Силами и правоохранительными органами // *Официальный сайт Московского Патриархата* (<http://www.patriarchia.ru/db/text/65957.html>).

Новий пантеон військових героїв включав як давніх святих, так і сучасних героїв, що підкреслювало зв'язок між військовими традиціями та православ'ям.

Також, РПЦ активно проникала у сферу освіти, сприяючи впровадженню курсів православної культури та етики в шкільну програму. Церква організувала власні освітні заклади, такі як недільні школи, духовні семінарії та академії. Співпраця з державними освітніми установами дозволяла РПЦ впливати на виховання молодого покоління в дусі православних цінностей.

Наприкінці десятиліття РПЦ також займалася питанням взаємодії з іншими релігіями та конфесіями. Це включало конфлікти з неконфесійними релігійними групами, не християнськими сектами, та іншими християнськими деномінаціями, включаючи розкольницькі православні групи (наприклад, Істинно-Православну Церкву). Відновлення своєї позиції та впливу вимагало від РПЦ активної участі у релігійних і суспільних дебатах, а також дипломатії та іноді конфронтації.

Таким чином, у 1990-2000 роках Російська Православна Церква здійснила масштабну роботу з відновлення і розширення своєї мережі. Вона повернула та відновила храми, побудувала нові, проникла в сферу оборони та освіти, а також відстояла свої позиції в умовах конкуренції з іншими релігійними групами. Ці зусилля значно підвищили її вплив у російському суспільстві та сприяли зміцненню духовних і культурних основ країни. В свою чергу, укріплення і підсумовування стосунків із владою відобразилося у вигляді федерального закону «Про свободу совісті та про релігійні об'єднання»⁵⁹ з боку держави та «Основи соціальної концепції»⁶⁰ зі сторони РПЦ.

⁵⁹ Федеральный закон «О свободе совести и о религиозных объединениях» № 125-ФЗ (26.09.1997) (<http://www.kremlin.ru/acts/bank/11523>).

⁶⁰ Основы социальной концепции Русской православной церкви // Архиерейский Собор 2000 г. (<http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>).

2.1.5. Підсумки

Разом із програшем на мілітарно-економічному фронті холодної війни зазнала поразки і сама ідеологія комунізму. І за запитом із нижніх верств населення естафету духовного провідника перехопила РПЦ. Маючи в рукаві історичні «заготовки» провідники РПЦ починають висловлювати (щоби в майбутньому їх комбінувати) різні національні ідеї які мали б пояснити і виправдати зубожілий стан речей який панував перше десятиліття незалежної РФ.

На думку Наталії Барановської ключовим у формуванні негативного відношення до ядерної зброї на фоні Чорнобильської трагедії, був рівень поінформованості про цю подію. Суспільство у своїй критичній більшості знало про наслідок і розуміло здебільшого інтуїтивно його роль у подальшому існуванні. Відповідно тому так сильно резонували настрої про відмови від ядерної зброї. Не усвідомлюючи межі між контрольованою зброєю і неконтрольованим, аварійним, вибухом⁶¹.

Попри те, що на тлі Чорнобильської катастрофи громадська думка у своїй кількісній перевазі була розвернута у бік ядерного роззброєння. Адже як зазначає Юрій Костенко однією із двох позицій ставлення до ядерної зброї було ставлення як до «небезпечного спадку, який лишився від СРСР», це не завадило Російській Федерації виконати план Арбатова⁶². Роль РПЦ у процесі формування opinio щодо ядерної зброї в Росії, як пізніше зазначав Радій Ількаєв, фактично була визначальною, а її підтримка працівників російського ядерного збройового комплексу згодом переросло у вектор державної політики:

Тоді в засобах масової інформації культивувалося вкрай негативне ставлення до оборонної теми, особливо до ядерної зброї, до всіх фахівців, які працювали в цьому напрямку. Скрізь з'являлися статті про те, що у нас немає ворогів, що нам ніхто не загрожує, тому воно нам не потрібно. і Російська Православна Церква провела слухання на тему «Ядерне озброєння і національна безпека». Були випущені дуже серйозні документи, які поступово стали державною політикою, яку підтримало суспільство.

⁶¹ Пор.: Барановська Н. *Чорнобильська трагедія. Нариси з історії*. Київ: Інститут історії України НАН 2011, с. 257.

⁶² Костенко Ю. *Історія ядерного роззброєння України*. Київ: Ярославів Вал 2015, с. 17-21.

Разом із падінням комунізму на початку 1990-х російська держава, як вважає Кирило Говорун, відкинула всі форми громадянської та політичної релігії. Церква перестала бути об'єктом переслідувань та утисків, що викликало потужний поштовх до духовного відродження в країні. За його твердженням цей період виявився не тривалим і, на жаль, повторюючи свою долю 1917 року, невдовзі православний ренесанс перетворився на ренесанс політичного православ'я. При цьому дослідник підкреслює, що джерелом походження цієї релігії виявилася не держава, а Церква⁶³.

⁶³ Говорун. Політичне православ'я, с. 62-63.

2.2. РПЦ і Володимир Путін. Симфонія чи авторитаризм?

2.2.1. Історично-політичний фон

Всесвітній Російський Народний Собор (ВРНС) був створений у 1993 році з ініціативи митрополита Кирила Гундяєва (нині патріарха Кирила). Основна мета ВРНС полягала у зміцненні зв'язків між Російською православною церквою (РПЦ), державою і суспільством. ВРНС став важливим майданчиком для обговорення релігійних, соціальних і політичних питань, об'єднуючи представників різних сфер суспільства⁶⁴.

У 2001 році роль ВРНС суттєво зросла, коли його з'їзд у залі церковних соборів Храму Христа Спасителя у Москві відкрив особисто Володимир Путін. Цей жест підкреслив тісний зв'язок між державою і церквою, що символізує союз, де церква підтримує державні інтереси, а держава надає церкві привілейоване становище. Під час свого виступу Путін наголосив на важливості духовно-моральних цінностей для російського суспільства, що зміцнило ідею симфонії між церквою і державою.

На Мюнхенській безпековій конференції у 2007 році Володимир Путін виголосив промову, яка стала поворотним моментом у зовнішній політиці Росії. Він різко критикував однополярний світовий порядок, домінований США, і висловив намір Росії відстоювати свої національні інтереси, навіть у конфронтаційний спосіб. Ця промова стала декларацією переходу до більш агресивної зовнішньої політики, яка незабаром проявилася у наступних військових конфліктах⁶⁵.

У серпні 2008 року Росія здійснила військове вторгнення до Грузії, що призвело до короткочасної, але інтенсивної війни. Реакція Грузинської православної церкви була негативною, оскільки вона підтримала територіальну

⁶⁴ Терещенко М. Всемирный русский народный собор. История, задачи и темы // ТАСС (28.11.2023) (<https://tass.ru/info/19390441>).

⁶⁵ «Доктрина Путина». О чем российский президент говорил в Мюнхене 15 лет назад и что из этого вышло // *Настоящее время* (18.02.2022) (<https://www.currenttime.tv/a/putin-doctrine-analizing-munich-speech/31709917.html>).

цілісність своєї країни і закликала до мирного вирішення конфлікту. Грузинська церква закликала до молитви за мир і висловила співчуття жертвам конфлікту, засуджуючи військові дії.

У 2011 році Росія втрутилася у громадянську війну в Сирії, підтримуючи режим Башара Асада. Сирійська християнська спільнота, яка переважно підтримувала уряд Асада, позитивно сприйняла російську інтервенцію. Росія позиціонувала себе як захисника християн на Близькому Сході, використовуючи це для легітимізації своєї присутності в регіоні. Російська православна церква активно підтримувала військову операцію, підкреслюючи свою роль у захисті православних християн.

У 2014 році Росія анексувала Крим і почала підтримувати сепаратистські рухи на Донбасі, що призвело до війни в Україні. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) категорично засудила ці дії, виступивши на боці українського уряду і підтримуючи територіальну цілісність України. УПЦ КП закликала до молитви за мир і висловила підтримку українським військовим. Натомість Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) зайняла більш нейтральну позицію, що часто сприймалося як непряма підтримка російських дій. Це викликало критику з боку українського суспільства і загострило внутрішній конфлікт між різними православними юрисдикціями в Україні.

24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Українська православна церква (ПЦУ), яка отримала автокефалію у 2019 році, рішуче засудила російську агресію і закликала до міжнародної підтримки України. Митрополит Епіфаній висловив солідарність з українським народом і наголосив на важливості захисту незалежності та суверенітету країни.

УПЦ МП, незважаючи на свою підпорядкованість Московському патріархату, теж засудила військові дії, але зробила це менш однозначно, закликаючи до миру і молитви без прямого звинувачення Росії. Ця позиція

викликала значну критику як всередині України, так і з боку міжнародної спільноти, яка очікувала чіткішої позиції від церкви.

2.2.1.1. «Ядерне православ'я»

Серед версій щодо того хто першим вжив словосполучення «атомне православ'я», котре згодом стане вживатися як синонімом до «ядерне православ'я» часто фігурує назва картини Олексія Беляєва-Гінтовта (спільно з Андрієм Молодкіним) у 1999⁶⁶ році, де зображено атомний підводний човен, що виринає з-під льодів, з рубкою у вигляді хреста⁶⁷. Щоправда, ще за рік до цього у 1998 році була надрукована книга Володимира Кучеренка під псевдонімом Максим Калашников «Зламаний меч Імперії», де він каже:

«Православне ядро нашої імперії треба зміцнювати. Ядро, яке намагалися знищити занесеним із Заходу вченням єврея Маркса. [...] Але відроджувати [...] як палаюче в наднапруженні, військове, імперське Православ'я! Ядерне Православ'я, якщо хочете. Поєднуючи віру з крилатими ракетами і фазованими радарми, а ядерний центр в Арзамасі-16 – з мощами Серафима Саровського»⁶⁸.

У рамках російської ідеології існує концепція «ядерного православ'я» (рідше «атомного православ'я»), яка стверджує, що православна віра та ядерна зброя є двома щитами, на яких ґрунтується безпека Росії. Сформулював концепцію ідеолог Єгор Холмогоров, ґрунтуючись на висловлюванні Володимира Путіна під час пресконференції 1 лютого 2007 року⁶⁹. Вона розглядається як приклад поєднання технічного прогресу та релігії в сучасній російській консервативній ідеології.

Якщо коротко, то суть концепції можна висловити такою формулою: щоб залишатися православною, Росія має бути сильною ядерною державою, для

⁶⁶ Деякі джерела (детал.: Атомное Православие [Картина] 2001 (<https://doctrine.ru/novonovosibirsk/>)) вказують на рік 2001 як дату створення картини. Однак ми враховуємо слова самого автора картини, який зазначає, що твір було намальовано у співавторстві в рамках проєкту «НовоНовосибірськ» у 1999 році в Парижі (детал.: Алексей Беляев-Гинтовт: Я, безусловно, право-левый / інтерв'юєр Матвеева И. // *Сноб* (13.02.2021) (<https://snob.ru/entry/203857/>)).

⁶⁷ Див. Додаток 1. Сама картина «Ядерне православ'я» входить до проєкту під назвою «НовоНовосибірськ». До слова ще одна картина із цього циклу (див. Додаток 2) з назвою «Гребля Аполлона» за спиною в якого сагайдак, а також гребля атомної станції. Деталі сагайдака краще промальовані в іншій картині, що входить до циклу «Аполлон в силах» і там чіткіше видно, що замість стріл ракети із промальованим на них хрестом.

⁶⁸ Калашников М. *Сломанный меч империи*. Москва: Крымский мост-9Д 2000, с. 306-307.

⁶⁹ Православие и ядерный щит укрепляют Россию, – считает Путин // *РИА Новости* (01.02.2007) (<https://ria.ru/20070201/60050923.html>).

того, щоб залишатися сильною ядерною державою, Росія має бути православною. Сам автор виділяє у цій концепції такі складові⁷⁰:

1. «Атомне православ'я» передбачає створення умов для «стягання Святого Духа» (термін Серафима Саровського) в Росії, захищаючи її від «бісів» та «сатанократії». Ядерна зброя є запорукою «сильної держави» і гарантією стримування від «передчасного апокаліпсиса».
2. Вчення про «три гамівні сорочки», накладені Богом на людину, щоб подолати диявола це: смертність (передання про гріхопадіння); непідпорядкування природи (передання про Всесвітній потоп); розділення народів (передання про Вавилонську вежу). Важливим моментом є образ чужинця, нерозуміння – спроба самовільного подолання цього нерозуміння спричиняє насильство та війни. Зміна цього стану здійснюється трьома шляхами: благодаті (смирнення), закону (прогрес) і заколоту (окультизм). Шлях прогресу є нейтральним доти, доки не змикається з окультизмом.
3. Сергій Радонезький заклав духовну основу Росії, а Іван Грозний збудував сильну державу, щоб протистояти Заходу. Містична роль Сарова, з його подвижником Серафимом та ядерним заводом під покровом останнього, чудом врятувало Росію від перетворення в периферію Заходу.
4. Розробка досконалої зброї для захисту Росії – це духовний обов'язок, а священне заступництво держави («агіополітика») – не менш важливе завдання.

Марія Енгстрем, доцент Інституту сучасних мов, Уппсальського університету, звертає увагу, що «Атомне православ'я» – це місія для сучасної Росії, що полягає в обороні Третього Риму від Четвертого у будь-який спосіб: стусанами, кийком і ядерними ракетами... Її насторожує те, що Холмогоров вказує на необхідність «спротиву злу насильством» і наголошує на тому, що заповідь про

⁷⁰ На основі тексту лекції, прочитаної Єгором Холмогоровим у місті Сарові 14 червня 2007 року співробітникам Федерального ядерного центру. Див.: Холмогоров Е. Атомное Православие // Русский обозреватель (31.08.2008) (<http://web.archive.org/web/20191031182339/http://www.rus-obr.ru/idea/594>).

смирнення є серйозною небезпекою для російської нації та російської державності⁷¹.

У своїй книзі «Російське ядерне православ'я» Дмитрій Адамський критикує концепцію «ядерного православ'я», яка об'єднує клерикалізацію зовнішньої політики Росії, месіанську риторику та зрощення РПЦ з державою в другому десятилітті ХХІ ст. За твердженням Адамського, після розпаду СРСР РПЦ створила нову ідеологію, де російська армія не лише захищає свою країну, але й рятує світ. Ядерну зброю переосмислюють не як зброю масового знищення, а як гарант миру, порівнюючи її з Хрестом Христовим у православних гімнах⁷².

2.2.1.2. «Русская Доктрина»

Попри те, що «ядерне православ'я» було сформульовано і обґрунтовано Єгором Холмогоровим, суть цієї ідеології інтегрована в ще одній радикально-консервативній концепції розвитку Росії, що отримала назву «Русская доктрина». Як влучно відзначає Олександр Солдатов, його автори закликають «схрестити православ'я з атомною зброєю»⁷³. Продовжуючи свою думку автор зазначає, що сам документ залишався довгий час маловідомим і обговорювався лише в дуже вузьких колах однодумців. У широкий світ його проштовхнув майбутній патріарх Кіріл Гундяєв (на той час митрополит Смоленський і Калінінградський) організувавши акцію «Соборні слухання «Русской доктрини»⁷⁴. Творці цієї концепції погоджуються із цим у вступі до видання 2016 року зазначають, що саме в той час виникла ідея зробити Російську доктрину темою Слухань Всесвітнього Російського Народного

⁷¹ Энгстрем М. «Ежовая империя» и «Атомное православие»: Радикально-консервативный контекст «Новой русской доктрины» Путина // *Intersection* (9.03.2018) (<https://web.archive.org/web/20190817101236/http://intersectionproject.eu/ru/article/politics/ezhovaya-imperiya-i-atomnoe-pravoslavie>).

⁷² Див.: Adamsky. Russian Nuclear Orthodoxy.

⁷³ Солдатов Александр. Атомное православие // *Огонек* 37 (5013) (16.09.2007) 11 (<https://www.kommersant.ru/doc/2299531>).

⁷⁴ Там само.

Собору (ВРНС)⁷⁵. Далі, вже у 2007 році «Русская Доктрина» була прийнята як основа ідеології ВРНС з благословення Московської патріархії та за активною участю ОВЦС МП митрополита Кіріла⁷⁶ а її остаточну редакцію останній самостійно презентував. Примітно, що до того ще в березні 2006 була виконана рецензія Московською Духовною Семінарією за дорученням тодішнього Патріарха Алексія II. В ній уже в другому реченні була надана така оцінка: «доктрину можна оцінити як таку, що не суперечить духу і вченню православ'я»⁷⁷

2.2.1.3. Серафим Саровський

Крім того, що пропаганда може приписувати святість, наприклад Сталіну⁷⁸, вона може діяти і в протилежному напрямку, коли святій особі приписують опіку над зовсім не святими речами. Приклад того як пропаганда виконуючи своє завдання не гребує засобами можемо зустріти у твердженні Кіріла Гундяєва про те, що ядерна бомба в СРСР була створена під покровом Серафима Саровського⁷⁹. Ідея визнання Серафима Саровського як «покровителя ядерників» не нова і відома з початку 1990-х, коли були віднайдені його мощі. Професори Джона та Керол Гаррард вважають цю подію другою із трьох ключових подій того періоду, що закріпила нові відносини між Церквою і держапаратом Росії⁸⁰. Проте, на заперечення тези, висунутої патріархом, виступають факти, насамперед той, що технічні дані американських атомних бомб були передані в СРСР фізиком Елвіном Теодором Холлом, хоча стратили

⁷⁵ *Русская доктрина. Государственная идеология эпохи Путина* / под общей редакцией А. Б. Кобякова и В. В. Аверьянова / отв. ред. О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации 2016, с. 10. (https://rusinst.su/trudy-instituta/russkaya-civilizaciya1/russkaya_doktrina_gosudarstvennaya_ideologiya_epohi_putin_a.html).

⁷⁶ Див.: Вступительное слово митрополита Смоленского Кирилла на соборных слушаниях по проекту «Русская доктрина» // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (<http://www.patriarchia.ru/db/text/283339>).

⁷⁷ *Русская доктрина. Государственная идеология эпохи Путина*, с. 15.

⁷⁸ Цю особливність більше розглянемо в наступному розділі.

⁷⁹ Патриарх Кирилл заявил, что ядерное оружие «по неизреченному божьему промыслу» создали «под покровом преподобного Серафима Саровского» // *Meduza* (18.10.2023) (<https://meduza.io/news/2023/10/18/patriarh-kirill-zayavil-chto-yadernoe-oruzhie-po-neizrechenomu-bozhiemu-promyslu-sozdali-pod-pokrovom-prepodobnogo-serafima-sarovskogo>).

⁸⁰ Garrard J., Garrard C. *Russian Orthodoxy Resurgent*, с. 56.

за це на електричному стільці подружжя Розенбергів⁸¹. Чи можна віднайти промисел Божий у викраденні секретів та привласненні чужої інтелектуальної праці питання відкрите.

2.2.1.4. Священна війна як програмна фіналізація «русского міра»

Як вдало зазначає історикня Наталія Ковальчук, ідеології імперії як правило актуалізуються в часи війн і політичних криз. Заглядаючи в інтерпретації сучасної політичної ситуації, що неминуче асоціюються з текстами, які акумулювали в собі основні ідеї панслов'янської доктрини, наводить приклад К. Аксакова, котрий у записці «Про східне питання», що була оприлюднена 1854 року висловлював припущення, що з часом у його держави виникне необхідність вести «святу війну» проти західних держав (союзників Туреччини у Кримській війні)⁸².

Власне, на фоні провалу блицкригу повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на суверенну територію України, а також після не зовсім вдалого, але виснажливого для армії РФ контрнаступу Збройних Сил України, очевидно, для підтримання морального духу у військових, патріарх Кіріл Гундяєв приймає рішення оголосити цю війну священною⁸³. Протодиякон Андрій Кураєв, (в Росії визнається як іноземний агент через те, що засудив війну з Україною), наголошує на тому, що це «офіційна позиція Російської православної церкви» і аргументує це голосуванням за підтримку цього наказу постійними членами Синоду, що разом із голосом патріарха отримують кількісну більшість⁸⁴.

⁸¹ Джуліус і Етель Розенберг // *Вікіпедія: Вільна енциклопедія*

(https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D1%83%D0%BB%D1%96%D1%83%D1%81_%D1%96_%D0%95%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3).

⁸² Ковальчук Н. Ідеї російського панславизму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді // *Проблеми слов'янознавства* 65 (2017) 1-12
(https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1080/Kovalchuk_%20Panslavism.pdf?sequence=1).

⁸³ Див.: Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира» (<http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>).

⁸⁴ Цит. за: Шумило. «Звичайний фашизм»: розбір тез про «священную войну» Росії проти України та Заходу.

В той самий час, доктор теології і кандидат історичних наук Сергій Шумило, звертає увагу на те, що в даному документі СВО названо війною, попри те, що сам патріарх досі це називав «метафізичною та екзистенційною боротьбою сил добра зі злом». Він зауважує, що, мабуть, неспроста у цьому, на перший погляд, церковному документі взагалі відсутні згадування імені Христа та посилення на Євангеліє, оскільки його дух виключно язичницький і цілковито суперечить базовим для християнства постулатам. Наприкінці науковець резюмує, що попри заперечення раніше затвердженим «Основам соціальної концепції РПЦ», про що детальніше було описано вище у цій роботі, цей документ містить геноцидну риторику, набуває характеру «єресі» поміщаючи в собі подекуди протилежні доктрини та ідеологеми, часто відверто нехристиянські. Зрештою, він констатує, що

Через сакралізацію підробок, міфів і брехні під удаваним зовнішнім виглядом «православ'я» в Росії нині відбувається тонка внутрішня підміна на більш глибинному рівні.

По суті, можна сказати, що це є спроба перебрати на себе роль т.зв. «антихриста». Адже давньогрецьке слово «анти» (грец. ἀντί) в перекладі означає не лише «проти», але й «замість», тобто заміну одного іншим, фальсифікацію, підміну.

А отже «антихристиянство» – це не просто те, що «проти християнства», а те, що підміняє його при зовнішньому оманливому прикриванні удаваним християнством.⁸⁵

Як зазначалося вище саме явище оголошення війни священною не нове у світовій історії, але в даному контексті містить відсилання до оголошення Сталіном священної війни проти фашистської Німеччини, що передувало перелому у Другій світовій війні. А звідси і покликане підтримати бойовий дух російської армії напередодні їхнього контрнаступу в очікуванні успіху.

Також, дослідник проводить паралелі із крикущими розбіжностями із документами Церкви зазначаючи, що:

Водночас, цей документ суперечить раніше затвердженим «Основам соціальної концепції РПЦ», де у восьмому розділі під назвою «Війна і мир» зазначено, що «війна є злом», а «вбивство, без якого не буває війн, розглядалося як тяжкий злочин перед Богом» (п. VIII.1), через що «священнослужителі та канонічні церковні структури не можуть надавати допомогу державі, співпрацювати з нею» у питаннях «політичної боротьби», «ведення громадянської війни чи агресивної зовнішньої війни (п. III.8.2),

⁸⁵ Там само.

адже «Церква прагне здійснювати миротворче служіння..., також протистоїть пропаганді війни і насильства, як і різним проявам ненависті, здатної спровокувати братовбивчі зіткнення» (п. VIII.5)⁸⁶.

2.2.2. Підсумки

2.2.2.1. Міфотворчість чи містицизм?

2.3.

Резюмуючи роль духовенства у Збройних силах Російської Федерації доходимо висновку що воно успішно інтегрувалося і перейняло всі функціональні обов'язки «замполітів», що в силу політичних подій початку 90-х років минулого століття зникли разом із комунізмом із життя російських громадян. Особливо тісною вдалася співпраця у сфері ядерної тріади. За час своєї незалежності церковникам вдалося створити та оформити культурно-філософське обґрунтування місії православ'я в симбіозі із ядерними військами.

Зрозуміло, що думка громадськості не впливає на рішення про застосування ядерної зброї у відповідних органах РФ. Водночас результати опитувань щодо ядерної зброї свідчать про її важливість для державної ідентичності Росії. Щораз більша кількість громадян розглядає військову силу та ядерну зброю як основні символи міжнародного престижу і гордості своєї держави.⁸⁷

Ідеологія «атомного православ'я», що визнає православну віру і ядерну зброю як щит від зовнішніх духовних і фізичних загроз відповідно, закріплює в суспільстві переконання у найвищій ефективності цього виду озброєння, попри його високу вартість у виробництві та обслуговуванні. У результаті в суспільстві формується проядерний світогляд. Якщо раніше ядерна зброя розглядалася як негативне явище, що загрожує всьому людству, то заяви чинного президента Російської Федерації про те, що «для чого нам такий світ в

⁸⁶ Шумило С. «Звичайний фашизм»: розбір тез про «священну війну» Росії проти України та Заходу // *Радіо Свобода* (05.04.2024) (<https://www.radiosvoboda.org/a/zvychnyy-fashyzm-rozbir-tez-pro-svyashchennuyu-voynu-rosiyi/32890534.html>).

⁸⁷ Wagner A. Public Opinion on Nuclear Weapons and Arms Control in Russia // *On the Horizon. A Collection of Papers from the Next Generation* 3 (2021) 161-172.

якому не буде Росії»⁸⁸ підсилюють думку його внутрішньої аудиторії про те, що ядерна зброя є ключовим способом захисту від уявної емансипації Заходу і в той самий час знецінюється усвідомлення руйнівної сили цього виду озброєння.⁸⁹

Особливо із концепції «русского міра» видно що затирається межа між наступом і захистом. Агресія виправдовується допомогою і захистом. Тобто це нова форма війни яку ще часто називають гібридною⁹⁰.

⁸⁸ *Миропорядок 2018. Владимир Путин. Владимир Соловьев / Фильм Саиды Медведевой* (<https://www.youtube.com/watch?v=mEIQjxMTFi0&tco=1>).

⁸⁹ Варто зауважити, що більшість західної аудиторії поставилися холодно до таких висловлювань Володимира Путіна, оскільки вважають, що вони адресовані виключно громадянам РФ і є частиною фіналу передвиборчої кампанії.

⁹⁰ Гібридна війна // *Велика українська енциклопедія* (https://vue.gov.ua/%D0%93%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0).

РОЗДІЛ III: КРИТИКА ЯДЕРНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

З ініціацією повномасштабного вторгнення в Україну Російська Федерація систематично порушує численні міжнародні угоди, призначені для регулювання конфліктів. Це включає використання заборонених касетних боєприпасів, фугасних бомб та навіть застосування хімічної зброї, а також нещодавній на початку літа 2023 інцидент з підривом Каховської дамби, який став причиною серйозної екологічної катастрофи.

Від початку цієї фази війни РФ неодноразово вдавалася до ядерних шантажів як у сфері атомної енергетики, спонукаючи до занепокоєння через дії в Чорнобилі та Енергодарі, так і погрожуючи тактичним ядерним ударом проти нашої країни та військових сил зокрема. Війна в Україні показала, що найбільше кортить у нашого північно-східного ворога застосувати тактичну ядерну зброю, але наразі чи то страх, чи правильна робота міжнародних правових структур це бажання успішно стримують.

Світова спільнота дуже мляво відредагувала на всі ці випадки. Одним із важливих політичних кроків можна вважати реєстрацію прототипу законопроекту представниками різних партій у Конгресі США: демократом Річардом Блументалем і республіканцем Ліндсі Гремом. Цей законопроект передбачає, що будь-який напад РФ на неядерну державу може бути розглянутий як напад на НАТО згідно з п'ятим параграфом статуту НАТО⁹¹. Проте, в контексті цих «паперових» дій РФ активно розвиває реальні заходи, такі як встановлення ядерних установок на території республіки Білорусі, що підсилює відповідні страхи з боку сусідніх країн НАТО, таких як Польща.

⁹¹ Основний наратив даного законопроекту полягає в тому, що слід чітко і не двозначно продемонструвати Російській федерації про те, що напад ядерної держави на неядерну несе загрозу також її сусідам, адже роза вітрів може бути непередбачувано. Зокрема було сказано, що «Стаття 5 (статуту НАТО про колективну оборону – Д. В.) існує не просто так. Вона захищає не лише проти конкретних перетинів кордонів з боку військовиків, але шкода, заподіяна нашим союзникам по НАТО, залучати наші зобов'язання, коли йдеться про ворожу силу».

Варто зауважити, що дані кроки Російського агресора не є випадковими. Щобільше, вони є послідовними, враховуючи слова Володимира Путіна на Мюнхенському форумі з безпеки у не такому далекому 2007 році, де він чітко заявив відповідаючи на останнє питання журналістки, що «І традиційна конфесія Російської Федерації «православ'я», і ядерний щит Росії – ті складові, які зміцнюють російську державність, створюють необхідні передумови для забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки країни».

Сам термін «атомне православ'я», або як його пізніше стали називати «ядерне православ'я» виник в культурному і поширився в політичному середовищі. Першим, хто його використав у назві картини був художник Олексій Біляєв-Гінтовт⁹². Далі цю ідею дещо пізніше, у 2007 підхопив і досі популяризує Єгор Холмогоров. Слід зауважити, що оформленню концепції ядерного православ'я передував маніфест «Російська (Русская) доктрина» який, варто сказати, не мав успіху і широко не розвинувся⁹³. Проте заради справедливості варто згадати, що організатором цього маніфесту був тоді ще єпископ Кирило Гундяєв.

Повертаючись до значення терміну «ядерне православ'я» зазначимо, що суть його полягає в тому, якщо коротко висловлюватися, що Росія має бути сильною ядерною державою, для того, щоб залишатися сильною ядерною державою, Росія має бути православною.⁹⁴

Роздумуючи над ще однією спробою пояснити термін ядерного православ'я бачимо наступне: Бог повністю володіє душами і не втручається в матеріальні справи. В той самий час ядерна зброя це могутня технологія, що має абсолютну владу над матерією. Тільки й тут проглядається якась недолуга спроба підмінити поняття руйнування матерії поняттям влади. Адже управляти матерією, то значить як руйнувати, так і будувати, чого ніяк не можна сказати про ядерну зброю. Також, не до кінця зрозуміло що мали на увазі засновники

⁹² Алексей Беляев-Гинтовт: Я, безусловно, право-левый.

⁹³ Солдатов А. Атомное православие.

⁹⁴ Див. Холмогоров Е. Атомное Православие.

концепції стверджуючи, що Бог не особливо здатний взаємодіяти із чистою матерією, це той Бог, що ту матерію створив?⁹⁵

Уже в своїй промові на безпековому форумі у Мюнхені Володимир Путін користуючись терміном Томи Аквінського «суверен», фактично звертається до теорії справедливої війни, котра притаманна саме західному християнству і не знайшла відгуку у вселенському православ'ї.

І хоча, до цього часу офіційно Російська Православна Церква документально нічого не підтвердила з отих гіпотез, та в той самий час прозвучало вже чимало слів на підтримку цієї думки, щодо того, що в Росії є два щити: духовний і мілітарний. До того, нещодавно в жовтні 2023 очільник РПЦ, Кирил (Гундяєв) заявив, що ядерну бомбу в Росії було винайдено під покровом Серафима Саровського⁹⁶, а це на думку автора цієї роботи є досить таки тривожним передвісником так званого «ядерного психозу» РФ.

Як стверджує п.Солдатов у вищезгаданій статті, сама ідея месіанства виникає як правило в народів, що переживають травму програшу. В цьому конкретному випадку це програш у холодній війні. А звідси впливає і сакралізація самої війни з одного боку, що просякнута егоїзмом з іншого, мовляв, для чого нам світ в якому немає Росії?⁹⁷ На противагу цьому вчення католицизму про ядерну зброю ґрунтується на повазі до життя та гідності людської особи. Це витікає з переконання в тому, що всі люди створені на «Божий образ» (згідно з Буттям 1:26-27).

Атомне Православ'я є частиною так званого політичного православ'я, котре у свою чергу є нічим іншим як різновидом фундаменталізму. Це точно не перший приклад у світовому досвіді такого фанатизму на ґрунті релігії.

⁹⁵ Атомное православие // *Neolurk* (https://neolurk.org/wiki/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5).

⁹⁶ Матяш Т. Очільник РПЦ Гундяєв заявив, що ядерна зброя створена «за божим промислом» // *LB.ua* (19.10.2023) (https://lb.ua/world/2023/10/19/580206_ochilnik_rpts_gundyaiev_zayaviv_shcho.html).

⁹⁷ «Зачем нам такой мир, если там не будет России?» Путин – о глобальной катастрофе после ядерного удара // *Meduza* (<https://meduza.io/news/2018/03/07/zachem-n-m-takoy-mir-esli-tam-ne-budet-rossii-putin-o-globalnoy-katastrofe-posle-yadernogo-udara>).

Наприклад, ісламська організація «Брати-мусульмани», котра була заснована для боротьби із Британськими колонізаторами, але послужила свого роду альтернативою між соціалізмом і капіталізмом, адже їхній наратив «іслам – ось рішення». Те саме можна сказати й про індутву – індійський правий націоналізм. Різниця лише в тому, що в православ'ї діє чітка церковна ієрархія яка покликана контролювати своїх парафіян, щоби вони не віддалилися від основи вчення.

Якщо висловлюватися словами української паремії «голий босий та у вінку», я б додав, з огляду на сучасний розвиток технологій у «ядерному вінку». Маю на увазі країну, керівництво котрої поклато на карту змагань всі ресурси РФ. І при цьому пританцьовують в цьому вінку навколо ідеї, що армагедон є не минучий, ба більше, вони передрікають, що ядерний. Проте, вони в цьому змаганні собі відвели кращу роль, вважаючи, навіть більше, свято вірячи в слід за своїм очільником, що вони потраплять у рай. Такий собі російський джихад, у гіршому значенні цього терміну.

На думку Сергія Плохія основною причиною, що врятувала світ від ядерної катастрофи під час Кубинської кризи був страх про наслідки до яких могла привести глобальна ядерна війна⁹⁸. На противагу цьому, можна сказати, що людство зараз має пам'ять як у рибки, бо ми володіючи тепер набагато потужнішою зброєю вже не стільки боїмося не тільки погрожувати, але й застосувати її.

Також варто згадати, що Рональд Рейган називав СРСР імперією зла (тепер цю формулу використає команда спітчмейкерів Володимира Зеленського). На противагу цьому російська пропаганда навпаки називає злом і напівзігнаними морально США та їх Європейських союзників. Цікавим є той факт, що в часи правління Трампа група християн-євангелістів спробувала проявити свою «месіанськість», на що отримала спротив від російських

⁹⁸ Плохій С. *Ядерне безумство. Історія Карибської кризи*. Харків: КСД 2022, с. 17.

фундаменталістів, оскільки на думку останніх ця прерогатива може належати тільки їм.

Водночас сама РПЦ дуже часто веде суперечки всередині своєї структури як от той факт, що «Соціальна доктрина Російської православної Церкви» з одного боку говорить про мир, а з іншого веде дискусію про освячення ядерної, смертоносної зброї.

На противагу цьому Римо-католицька Церква проголосивши свою позицію щодо зброї масового знищення на другому Ватиканському соборі незмінно дотримується курсу направленого на повне ядерне роззброєння в цілому світі.

При цьому як наголошують єпископи США у своєму пастирському листі⁹⁹, що було б утопічним вважати, що роззброєння відбудеться. І також тут вони обороняють теорію справедливої війни на відміну від Івана XXIII, котрий вважав, ядерна війна ніколи не може бути справедливою, оскільки співвідношення кривди і відповіді на неї не співмірне.

Якщо підсумовувати все вищесказане, то Російська православна церква з одного боку обережна у офіційному документуванні будь-яких спроб просувати свої наративи стосовно ядерного православ'я, але активна у діях які дозволяють це популяризувати, зокрема серед фундаменталістських прошарків їхніх прихожан. На противагу РКЦ беручи за основу повагу до життя і гідності людини, що створена на образ і подобу Божу, повністю уникаючи термінів священної війни, ба навіть в ядерному ключі справедливої війни більше зосереджується на терміні справедливий мир.

⁹⁹ *The Challenge of Peace: God's Promise and Our Response. A Pastoral Letter on War and Peace by the National Conference of Catholic Bishops. May 3, 1983 [PDF]* (<https://www.usccb.org/upload/challenge-peace-gods-promise-our-response-1983.pdf>).

3.1. Міфотворчість чи містицизм?

Вплив православної релігії на російську армію проявляється через різноманітні обряди та церемонії, які набули як okazіонального, так і регулярного характеру. Одним із найперших і найважливіших обрядів є Присяга на вірність, де новобранці клянуться на вірність Батьківщині з благословення священника. Ця церемонія символізує духовний союз військовослужбовців з російською православною традицією та зміцнює їхню моральну відданість.

Фетишизм у вигляді носіння хрестиків, ікон та медальйонів як оберегів став поширеним серед російських військових. Ці релігійні символи вважаються захисними амулетами, які оберігають солдатів у бою та надають їм моральну підтримку. Практика носіння таких оберегів вказує на глибоку інтеграцію православних традицій у військове життя з одного боку і поверхневність у відносинах із релігією з іншого.

Космічні, повітряні, морські та наземні хресні ходи є новаторськими, але водночас фундаменталістськими ритуалами, що проводяться з метою благословення різних видів військової техніки та операцій. Наприклад, хресні ходи можуть проводитися на борту військових кораблів, у військових авіабазах або навіть у космічних апаратах. Такі обряди підкреслюють всеосяжний характер релігійного впливу на різні сфери військової діяльності.

Молебні під час військових парадів стали невіддільною частиною державних святкувань, де священники благословляють війська та техніку перед початком параду. Окрім цього, молебні часто проводяться під час повсякденної служби, особливо перед важливими військовими операціями, що підвищує моральний дух військовослужбовців та зміцнює їхню відданість.

«Ядерні духівники», інтегровані у військову вертикаль командування, грають важливу роль у духовному житті російської армії. Вони супроводжують військові частини під час навчань, бойових операцій та інших службових завдань, забезпечуючи духовну підтримку та моральне наставництво. Їхня

присутність є свідченням значного впливу православ'я на всі рівні військового командування.

Також, спостерігаємо, що в російській армії активно відновлюються старі міфи та ідеологічні концепти, які формують національну доктрину. Зокрема, «Свята Русь», «Русській мір», месіанство і місія відтягування есхатологічних часів стали важливими елементами ідеологічної роботи. Ці концепти використовуються для зміцнення національної ідентичності та легітимізації зовнішньополітичних амбіцій Росії, підкреслюючи її особливу роль у світовій історії та політиці.

3.1.1. Покровителі родів військ. Військові храми

На сайті синодального відділу із взаємодії РПЦ зі збройними силами та правоохоронними органами із символічною назвою «robeda.ru» можна віднайти чіткий перелік покровителів родів військ, що вказує на довершеність цієї ідеї. Так, наприклад, Архангел Михаїл є покровителем Збройних сил Російської Федерації, а от пророк Ілля відповідає лише за повітряно-космічні і повітряно-десантні війська. В той же час розгалужена і повністю сформована новомодна традиція посвяти і закріплення храмів за певними військовими родами військ.

Також, слід не забувати, що ідеологічна машина державно-православного симбіозу розгортає свою пропаганду щонайменше у двох напрямках: з одного боку за певними військовими структурами закріплюються небесні покровителі, а з іншого присвоюється істинним святым, як от Серафим Саровський, опіка над зброєю масового вбивства.

Враховуючи ту стрімку тенденцію взаємодії військових структур і Церкви не можемо оминати той факт як це відобразилося, зокрема в монументальному мистецтві. Адже пішовши на зближення з армією військова атрибутика заповнила як її полеміку, так і образотворче мистецтво. Яскравим прикладом

тут виступає головний храм Міноборони Росії – Патріарший собор в ім'я Воскресіння Христового. Мабуть, неспроста, його настоятелем став патріарх Кіріл Гундяєв і відслужив першу літургію¹⁰⁰.

Як зазначає Михайло Метцель, військові храми виникли в Росії ще в допетровський період та відігравали значну роль у житті російської армії. Окрім богослужінь, вони слугували місцями зберігання трофеїв, реліквій, а також меморіалами, де на бронзових дошках викарбовувалися імена загиблих воїнів, а в криптах знаходили спокій видатні полководці¹⁰¹. Цей храм відомий тим, що він насичений військовою атрибутикою, зокрема мозаїками¹⁰², структура храму передбачає наявність окремих приділів, кожен з яких освячений на честь покровителя певного роду військ або виду Збройних сил¹⁰³ і т.д. Але на цьому мілітаризація не завершується, справжнім викликом для суспільства стала новина про створення в храмі мозаїки із зображенням Володимира Путіна, Сергія Шойгу і Валентини Матвієнко¹⁰⁴ а також мозаїки, що зображує Парад Перемоги, на якій є портрет Йосипа Сталіна. Після запеклих інтернет-битв «православної громадськості», як зазначає Олександр Солдатов, дані витвори мистецтва замінили, проте, за його ствердженням, після вилучення Путіна і Сталіна з «головного храму» ЗС РФ у ньому залишилося ще чимало спірного¹⁰⁵. Таким чином, як бачимо, мілітаризація Православ'я охоплює навіть найконсервативніші, здавалося б ділянки його функціонування.

¹⁰⁰ В Подмоскowie освятили главный храм Минобороны. Фотография // *Meduza* (14.06.2020) (<https://meduza.io/short/2020/06/14/v-podmoskovie-otkryli-glavnyu-hram-minoborony-fotografiya>).

¹⁰¹ Метцель М. Главный храм ВС России. История, архитектура, финансирование // *ТАСС* (22.06.2020) (<https://tass.ru/info/8785577>).

¹⁰² Мозаїка у Головному соборі Збройних сил Росії, в якій поєднана православна псевдоіконаграфія та радянський військовий символізм. Див.: Головний храм Збройних сил РФ / *Вікіпедія – вільна енциклопедія* (https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BC_%D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%81%D0%B8%D0%BB_%D0%A0%D0%A4).

¹⁰³ Наприклад, приділ Святого Іллі Пророка – покровителя Повітряно-космічних сил і Повітряно-десантних військ; Приділ Святої Великомучениці Варвари – покровительки Ракетних військ стратегічного призначення; Приділ Святого Апостола Андрія Первозванного – покровителя Військово-морського флоту; Приділ Святого Олександра Невського покровителя Сухопутних військ.

¹⁰⁴ В РПЦ объяснили ситуацию с мозаикой с Путиным в храме Вооруженных сил // (01.05.2020) (<https://www.rbc.ru/society/01/05/2020/5eabbe8d9a794735101c78c4>).

¹⁰⁵ Солдатов А. Стены все стерпят // *Новая газета* (22.05.2020) (<https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/22/85490-steny-vse-sterpyat?print=true>).

3.1.2. Посвячення зброї

В середині літа 2019 року, як зазначає Незалежна газета, в РПЦ розпочалась дискусія щодо того, чи дозволено православному духовенству освячувати зброю загалом і насамперед ядерну¹⁰⁶. Вінцем цієї дискусії стала публікація комісією міжсоборної присутності¹⁰⁷ проекту документа «Про благословення православних християн на виконання військового обов'язку»¹⁰⁸. Щоправда, з початку дискусії документ мав назву «Про практику освячення зброї в Російській православній церкві» і відповідав проблемі самої дискусії. Після цього бачимо в журналі засідання Священного Синоду від 17 червня 2021 року, що сам документ пропонують винести на розгляд чергового Архієрейського Собору¹⁰⁹. Але на момент написання цього дослідження архієрейський собор так і не зібрався, оскільки спершу цьому завадили пандемія коронавірусу, а тоді війна з Україною. Влітку 2023 замість Архієрейського собору відбулася Архієрейська Нарада (Архиерейское Совещание), але на ній нічого не затвердили.

Як резюмує сам документ, заступник керуючого справами Московської патріархії єпископ Зеленоградський Сава (Тутунов):

На думку комісії, в рамках церковного передання можна говорити про благословення воїна на несення військової служби, на захист Вітчизни. Під час звершення відповідного чину благословляється й особиста зброя, причому саме тому, що вона пов'язана з тим, кому дається благословення. З цієї ж причини не повинна «освячуватися» зброя масового ураження і, в цілому, не особиста зброя.¹¹⁰

¹⁰⁶ Фаустова М. Церковная комиссия решила на разоружение. В Московском патриархате ищут способы отказаться от освящения средств массового поражения // *Независимая газета. НГ – Религия* (18.02.2020) (https://www.ng.ru/ng_religii/2020-02-18/10_481_weapon.html).

¹⁰⁷ Міжсоборна присутність Російської Православної Церкви (рос. Межсоборное присутствие Русской Православной Церкви) є дорадчим органом Московського патріархату, що сприяє вищій церковній владі Російської православної церкви в підготовці рішень, що стосуються найважливіших питань внутрішнього життя і зовнішньої діяльності церкви. За положенням про Міжсоборну присутність, ротація має відбуватися раз на чотири роки.

¹⁰⁸ Проект документа «О благословении православных христиан на исполнение воинского долга» // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (03.02.2020) (<http://www.patriarchia.ru/db/print/5587115.html>).

¹⁰⁹ Журналы заседания Священного Синода от 17 июня 2021 года // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (17.06.2021) (<http://www.patriarchia.ru/db/text/5820909.html>).

¹¹⁰ В Русской Церкви заявили, что оружие массового поражения не должно освящаться // *Правмир* (21.06.2019) (<https://www.pravmir.ru/russkaya-pravoslavnaya-tserkov-oruzhie-massovogo-porazheniya-ne-dolzno-osvyashhatsya/>).

З іншого боку, попри те, що комісія чітко висловила свою позицію в цій дискусії, антагоністи продовжують діяти, апелюючи до того факту, що позиція комісії не збігається із практикою, яка існує в РПЦ.

Загалом, сам Чин освячення зброї вперше з'явився у Требнику Петра Могили 1646 року і автори, взоруючись на нього, розрізняють особисту зброю і не особисту, тобто особиста «отримує» освячення тільки тому, що належить особі яку освячують. На жаль, дискусія не завершена і цілком ймовірно, що розгориться з новою силою в майбутньому. Попри те, хочеться вірити, що зусилля, покладені на вітвар неосвячення не пройдуть марно.

3.1.3. Приписування святості

Якщо на за наказом Михайла Горбачова на початку 1987 року було прийнято рішення критикувати попередню владу, зокрема Сталіна і період застою, то після офіційного визнання РПЦ, крім того, що обмежувалася фразами на кшталт «складні часи», про що вже було зазначено вище, пішла далі у розвитку цієї ідеї пропагуючи і містифікуючи образ вождя. У своїй статті «Православний сталінізм: Чому в РПЦ полюбили Сталіна»¹¹¹ Андрей Деснічкй описує і дає оцінку «православним сталіністам». Їх основну думку можна окреслити так, що «євреї та більшовики зруйнували велику імперію, але їх, в свою чергу, знищив Сталін і повернув країні імперський блиск, нехай і під іншим прапором. Крім того, він відновив церковні структури». При цьому вони навіть не заперечували, що при Сталіні загинуло багато людей, в більшості своїй це були християни. Розвиваючи свою думку автор наводить три причини: риторичну, історичну і організаційну через які це явище відбулося. Підсумовуючи, стверджує, що якщо державі не потрібна підтримка з боку церковних ідеологів, то в ній не

¹¹¹ Деснічкй А. Православний сталінізм: Чому в РПЦ полюбили Сталіна // *Духовний Фронт України* (26.12.2019) (<https://df.news/2019/12/26/pravoslavnyi-stalinizm-chomu-v-rpts-poliubyly-stalina/>)

знайдеться місця для такого культу і навпаки, оскільки Церква є частиною суспільства, то вона може хворіти на ті самі хвороби¹¹².

Льотчик-космонавт СРСР – Юрій Гагарін у всіх республіках Радянського Союзу був не менш популярний, ніж Сталін, проте у значно позитивнішому контексті. І, хоча йому, на відміну від Йосипа Віссаріоновича приписують не так святість, як побожність, в контексті нашого дослідження цікавим є сам спосіб яким це робиться. Його можна умовно назвати «опосередкований». З одного боку його постать була огорнута висловом «в космос літав, – Бога не видав» і використовувався пропагандистською машиною в ідеологічному ключі поширення атеїзму. Це в свою чергу спричинювало реакцію у церковних колах¹¹³. З іншого боку його свідома позиція щодо історично-архітектурних пам'яток, а також сімейні традиції використовується для аргументації його побожності. Так, 27 грудня 1965 року, виступаючи на пленумі ЦК комсомолу, згідно зі стенограмою Гагарін заявив з трибуни, що:

На мій погляд, ми ще недостатньо виховуємо повагу до героїчного минулого, часто не думаючи про збереження пам'яток. У Москві було знято і не відновлено Триумфальну арку 1812 року, було зруйновано храм Христа Спасителя, побудований на гроші, зібрані по всій країні на честь перемоги над Наполеоном. Я б міг продовжувати перелік жертв варварського ставлення до пам'яті минулого...

Фраза смілива з огляду на історичне тло того часу, та все ж вона не вказує на глибоку побожність космонавта. Попри те, саме цю фразу підхопили й використовують для аргументації глибокої побожності Юрія Олексійовича. Загалом, одним із найбільших лобістів цього нарративу є полковник ВПС у відставці, Валентин Петров¹¹⁴. Ще з іншого боку адепти також звертаються до того факту, що він був хрещений, хрестив дітей, був хрещеним батьком і

¹¹² Там само.

¹¹³ Як влучно зазначає кардинал Ратцінгер 13 березня 2000 року у відповідь на твердження, що приписувалося радянською пропагандою космонавту Юрію Гагаріну, що він не бачив Бога «Те, що до Бога не можна доторкнутися руками або подивитися на Нього в телескоп, що Він не живе ні на Місяці, ні на Сатурні, ні на будь-якій іншій планеті або зірках, знали і до Гагаріна» тому подібні висловлювання не є аргументом навіть для запеклих атеїстів. Див. Сакун О. Космос і Римские Папы. К 60-летию полёта Юрия Гагарина в космос // *Vatican News* (12.04.2021) (<https://www.vaticannews.va/ru/vatican-city/news/2021-04/kosmos-i-rimskie-papy.html>); З іншого боку досить популярною є фраза із проповіді архієпископа Алма-Атинського і Казахстанського Йосифа Чернова про те, що всупереч тому, що Гагарін Бога не бачив, Бог бачив його і щобільше, – благословив. Див.: Краткое слово архиеп. Иосифа (Чернова) на полёт Гагарина в космос // *Православие.Ru* (12.04.2006) (<https://pravoslavie.ru/2215.html>).

¹¹⁴ Див.: Я горжусь обвиненнями в том, что ввел Юрия Гагарина в православие // *Православие.Ru* (22.04.2006) (<http://www.ppravoslavie.ru/press/060422203053.htm>).

виховувався в побожній сім'ї. Та все ж всі оці середники на наш погляд не достатні для визнання людини глибоко побожною, а з іншого боку не заважають творити культ особи про що буде описано нижче.

Резюмуючи, вважаємо, що в наш час замість того, щоб критично ставитися до минулого, в певних колах превалює схильність до ідеалізації трагічних фігур. Цей феномен можна порівняти з культом особистості Сталіна, де страх перед лідером перетворилася на сліпе поклоніння. Крім цього, така тенденція має схожість із язичництвом, коли невміння пояснити явища чи події спонукали до обожнення. Складається враження, що коли відомі діячі які загинули, рано чи пізно будуть канонізовані. Так, наприклад вважає священник РПЦ Микола Платонов по відношенні до Олексія Навального¹¹⁵. З огляду на це, стає зрозуміло в якому напрямку рухається РПЦ сьогодні. Мабуть, це питання ширших майбутніх досліджень, в тому числі етнопсихології, впливу пропаганди визначних осіб на подальшу їхню трансформацію в культ особи має, котрі були під впливом цієї пропаганди.

3.1.4. Практичні відносини з армією

Ще у 1987 році в розмові із кардиналом п. Горбачов застерігав, що припинення утисків християн ні в якому разі не означає, що агентура може використовувати церковні канали. Розправившись із своїми християнськими і нехристиянськими конкурентами РПЦ одноосібно заволоділа доступом до армії та її секретів. Навіть колишній міністр оборони Шойгу вирішив змінити віросповідання на догоду правлячій верхівці.

Спершу військові священники будучи на добровільних засадах здебільшого заходили на територію фактично порушуючи устав. Але Церква

¹¹⁵ Фурман Л. Уверен, что Навального рано или поздно канонизируют // Новая газета Европа (24.04.2024) (<https://novayagazeta.eu/articles/2024/03/24/uveren-chno-navalnogo-rano-ili-pozdno-kanoniziruiut>).

намагалася з цим боротися шляхом «вербування» і висвячування відставників і таким чином уникати юридичних проблем із військовою таємницею і допуском на секретні об'єкти.

3.1.4.1. Капелани в армії

Введення інституту військових капеланів, безперечно, стало знаковою подією. З одного боку, це визнання важливості духовної підтримки для військовослужбовців, з іншого – виникає ряд суттєвих питань, які потребують ґрунтовного аналізу. Утримання капеланів за рахунок держави дійсно може призвести до розширення церковного апарату без належного контролю. Це питання потребує прозорості та чітко окреслених механізмів звітності, щоб уникнути зловживань.

Ключовим аспектом є чітке визначення того, кому підпорядковуються капелани. Чи повинні вони бути підпорядковані виключно релігійним структурам, чи їм слід мати подвійне підпорядкування – релігійному та військовому керівництву? Цей аспект має вирішальне значення для забезпечення лояльності та неупередженості капеланів у виконанні своїх обов'язків.

З початком російської інтервенції в Україну запульсувало новим життям військове капеланство, але з часом постало таке ж питання кому воно повинно підпорядковуватися і хто в такому разі їх утримує. Враховуючи проєкт закону про військове капеланство наша держава обрала тотожний шлях з РФ у цьому напрямку. Виникає одне питання, кому це потрібно?

ВИСНОВКИ

Розширюючи думку щодо російського ядерного православ'я та його критики, варто більш детально розглянути історичний контекст і сучасні прояви цього феномену. Ядерне православ'я, як концепт, є результатом синтезу релігійних і націоналістичних ідеологій, що підтримують і легітимізують державну політику через релігійні наративи.

Ідея ядерного православ'я бере свій початок у пострадянський період, коли Росія шукала нові ідеологічні основи для консолідації суспільства і посилення свого впливу на міжнародній арені. З середини 1990-х років Російська Православна Церква (РПЦ) стала відігравати все більш помітну роль у політичному житті країни. У цей період почала формуватися нова форма співпраці між Церквою і державою, де релігійні цінності використовуються для підсилення патріотизму і державної політики.

Детальний аналіз релігійних документів і текстів РПЦ показує, як церковні ідеологи використовують релігійні символи і наративи для підтримки ядерного статусу Росії. Проповіді та офіційні заяви часто підкреслюють особливу місію Росії як хранителя православної віри і захисника світу. Зокрема, концепція "Святої Русі" акцентує на ідеї богообраності російського народу і необхідності збереження його духовних і матеріальних багатств, включаючи ядерну зброю.

Ядерне православ'я має значний вплив на російське суспільство, формуючи патріотичні настрої і зміцнюючи ідеологічну підтримку державної політики. Воно також сприяє консолідації навколо лідерів, які позиціонують себе як захисників національних і релігійних цінностей. Таке поєднання релігійних і націоналістичних ідеологій сприяє створенню образу зовнішніх ворогів, що посилює внутрішню єдність і мобілізацію населення.

Дмитрій Адамський, вивчаючи взаємодію між Церквою і державою, висуває припущення, що нині між ними існує змова з метою просування

дипломатичного і морального лідерства Росії у світі. Він вважає, що Церква активно підтримує державні ініціативи, використовуючи релігійні аргументи для обґрунтування міжнародної політики Росії, включаючи її ядерну стратегію. Ця співпраця дозволяє створювати образ Росії як країни, яка несе відповідальність за моральний і духовний порядок у світі.

Таким чином, аналізуючи літературу, історичний контекст, релігійні документи та вплив ядерного православ'я на суспільство, можна побачити, що теза Адамського про змову Церкви і держави має підґрунтя. Це явище не лише формує внутрішню політику Росії, але й впливає на її міжнародні відносини, створюючи образ країни з унікальною духовною місією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексей Беляев-Гинтовт: Я, безусловно, право-левый / інтерв'юер Матвеева И. // *Сноб* (13.02.2021) (<https://snob.ru/entry/203857/>).
2. Алексей П // *Википедия. Свободная энциклопедия* (https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B5).
3. Алексієвич Світлана. *Чорнобильська молитва: Хроніка майбутнього* / перекл. з рос. О. Забужко. Київ: Комора 2016.
4. Андрищенко Едуард, Трещанин Дмитро. Нові розсекречені документи КДБ про Чорнобиль: спецоперації, пропаганда і підміна зразків // *Радіо Свобода* (09.06.2019) (<https://www.radiosvoboda.org/a/29987084.html>).
5. Атомное Православие // *Традиция. Русская Энциклопедия* (https://tradio.wiki/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5).

6. Атомное Православие [Картина] 2001
(<https://doctrine.ru/novonovosibirsk/>).
7. Атомное православие // *Neolurk*
(https://neolurk.org/wiki/%D0%90%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5).
8. Барановська Наталія. *Чорнобильська трагедія. Нариси з історії*. Київ: Інститут історії України НАН 2011.
9. Баумейстер Андрій. Миф «особого пути»: фантазии Александра Дугина (Відео, 14.03.2022) (<https://www.youtube.com/watch?v=IqLAgPuJi3g>).
10. Безыменская А. А. С. Черняев «Папа и Горбачев» // *Деловые люди* 170 (18.05.2005) (http://www.gorby.ru/presscenter/publication/show_24215/).
11. В Подмосковье освятили главный храм Минобороны. Фотография // *Meduza* (14.06.2020)
(<https://meduza.io/short/2020/06/14/v-podmoskovie-otkryli-glavnyy-hram-min-oborony-fotografiya>).
12. В Русской Церкви заявили, что оружие массового поражения не должно освящаться // *Правмир* (21.06.2019)

D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85
%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%A0%D0%A4).

19. Горбачев Михайл. Политический доклад Центрального комитета КПСС XXVII Съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1986 года // його ж. *Избранные речи и статьи: в 4 т., т. 3.* Москва 1987.
20. Гібридна війна // *Велика українська енциклопедія* (https://vue.gov.ua/%D0%93%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0).
21. Джуліус і Етель Розенберг // *Вікіпедія: Вільна енциклопедія* (https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D1%83%D0%BB%D1%96%D1%83%D1%81_%D1%96_%D0%95%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3).
22. *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / перекл. з лат. Р. Паранько та ін. Львів: Свічадо 2014.
23. «Доктрина Путина». О чем российский президент говорил в Мюнхене 15 лет назад и что из этого вышло // *Настоящее время* (18.02.2022) (<https://www.currenttime.tv/a/putin-doctrine-analizing-munich-speech/31709917.html>).

24. Деснічкй Андрей. Православний сталінізм: Чому в РПЦ полюбили Сталіна // *Духовний Фронт України* (26.12.2019) (<https://df.news/2019/12/26/pravoslavnyi-stalinizm-chomu-v-rpts-poliubyly-stalina/>).
25. Журналы заседания Священного Синода от 17 июня 2021 года // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (17.06.2021) (<http://www.patriarchia.ru/db/text/5820909.html>).
26. «Зачем нам такой мир, если там не будет России?» Путин – о глобальной катастрофе после ядерного удара / *Meduza* (7.03.2018) (<https://meduza.io/news/2018/03/07/zachem-nam-takoy-mir-esli-tam-ne-budet-rossii-putin-o-globalnoy-katastrofe-posle-yadernogo-udara>).
27. Інформаційні матеріали до річниці аварії на Чорнобильській АЕС // *Український інститут національної пам'яті* (14.04.2020) (<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-richnyci-avariyi-na-chornobylskiy-aes>).
28. Калашников Максим. *Сломанный меч империи*. Москва: Крымский мост-9Д 2000, с. 306-307.

29. Кашеваров Анатолий. Государственно-церковные отношения в период «Перестройки» 1985-1991 гг. // *Научно-технические ведомости СПбГПУ* 1 (215) (2015) 109-115.
30. Ковальчук Наталія. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді // *Проблеми слов'язнавства* 65 (2017) 1-12 (https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1080/Kovalchuk_%20Panslavism.pdf?sequence=1).
31. Королева Л., Королев А., Мельниченко О. Взаимоотношения власти и Русской Православной Церкви накануне празднования 1000-летия крещения Руси // *Журнал Московської патріархії* 1 (1990) 8-11.
32. Королева Лариса, Мельниченко Олег. Советская партийно-государственная политика в отношении Русской Православной Церкви в 1985-1990 гг. // *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева* (2012) (<https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-partiyno-gosudarstvennaya-politika-a-v-otnoshenii-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-v-1985-1990-gg/viewer>).
33. Костенко Юрій. *Історія ядерного роззброєння України*. Київ: Ярославів Вал 2015.
34. Краткое слово архиеп. Иосифа (Чернова) на полёт Гагарина в космос // *Православие.Ru* (12.04.2006) (<https://pravoslavie.ru/2215.html>).

35. Курляндский Игорь. Общее прошлое: как Сталин использовал церковь для победы в войне // *РБК* (09.05.2016) (<https://www.rbc.ru/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c>).
36. Легостаев Валерий. Письмо Алексия М. Горбачеву // *Freelance bureau* (*Завтра*, 10.08.1999) (<http://flb.ru/info/4265.html>).
37. Мальцев В. Миланский эдикт Советского государства // *Независимая газета*. *НГ* – *Религия* (07.08.2013) (https://web.archive.org/web/20150630100714/http://www.ng.ru/ng_religii/2013-08-07/1_edict.html).
38. Марутян Рена. «Третий Рим» і «Другий Єрусалим»: імперські амбіції проти духовності // *Духовність і культура* (25.09. 2018) (<https://matrix-info.com/tretij-rym-i-drugyj-yerusalym-imperski-ambitsiyi-prot-y-duhovnosti/>).
39. Матяш Таня. Очільник РПЦ Гундяєв заявив, що ядерна зброя створена «за божим промислом» // *LB.ua* (19.10.2023) (https://lb.ua/world/2023/10/19/580206_ochilnik_rpts_gundyaiev_zayaviv_sheho.html).

40. Метцель Михаил. Главный храм ВС России. История, архитектура, финансирование // ТАСС (22.06.2020) (<https://tass.ru/info/8785577>).
41. *Миропорядок 2018. Владимир Путин. Владимир Соловьев / Фильм Саиды Медведевой* (<https://www.youtube.com/watch?v=mEIQjxMTFi0&rco=1>).
42. Найбільша техногенна катастрофа ХХ ст: Чорнобильська аварія // *Український інститут національної пам'яті* (26.04.2022) (<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/naybilsha-tehnogenna-katastrofa-hh-st-c-hornobylska-avariya>).
43. Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира» // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (27.03.2024) (<http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>).
44. Никитин Валентин. *Патриарх Пиме: Путь, устремлённый ко Христу*. Москва 2011.
45. Ниче П. Москва – Третий Рим? // *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвящённых памяти А. А. Зимины*. Москва 1990.

46. Ограниченный контингент людей чести и долга. Воспоминания Героя Советского Союза генерал-полковника Бориса Громова, командующего 40-й армией в 1987-1989 гг. // *Министерство обороны Российской Федерации. Энциклопедия* (<https://web.archive.org/web/20120508091444/http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history/more.htm?id=10949893@cmsArticle>).
47. Олег Бажан: «За радянської системи тотальної безвідповідальності та окомиллювання аварія на ЧАЕС була неминучою» / інтерв'юєр Позняк-Хоменко Н. // *Український інститут національної пам'яті* (<https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/statti/oleg-bazhan-za-radyanskoyi-systemy-totalnoyi-bezvidpovidalnosti-ta-okozamylyuvannya-avariya-na-chaes-bula-nemynuchoyu>).
48. Основы социальной концепции Русской православной церкви // *Архиерейский Собор 2000 г.* (<http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>).
49. Патриарх Кирилл заявил, что ядерное оружие «по неизреченному божьему промыслу» создали «под покровом преподобного Серафима Саровского» // *Meduza* (18.10.2023) (<https://meduza.io/news/2023/10/18/patriarh-kirill-zayavil-hto-yadernoe-oruzhie-po-neizrechenomu-bozhiemu-promyslu-sozdali-pod-pokrovom-prepodobnogo-serafima-sarovskogo>).
50. Плохій С. *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи* / перекл. В. Махонін, Є. Тарнавський. Харків: Фоліо 2019.

51. Плохій Сергій. *Ядерне безумство. Історія Карибської кризи*. Харків: КСД 2022.
52. Проект документа «О благословении православных христиан на исполнение воинского долга» // *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата* (03.02.2020) (<http://www.patriarchia.ru/db/print/5587115.html>).
53. Росія може повторити долю СРСР – Немцов // *Сьогодні* (03.10.2014) (<https://politics.segodnya.ua/politics/rossiya-mozhet-povtorit-sudbu-sssr-nemcov-557474.html>).
54. *Русская доктрина. Государственная идеология эпохи Путина* / под общей редакцией А. Б. Кобякова и В. В. Аверьянова / отв. ред. О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации 2016. 1056 с. (https://rusinst.su/trudy-instituta/russkaya-civilizaciya1/russkaya_doktrina_gosudarstvennaya_ideologiya_epohi_putina.html).
55. Сакун О. Космос и Римские Папы. К 60-летию полёта Юрия Гагарина в космос // *Vatican News* (12.04.2021) (<https://www.vaticannews.va/ru/vatican-city/news/2021-04/kosmos-i-rimskie-papy.html>).

56. Синодальный отдел по взаимодействию с Вооруженными Силами и правоохранительными органами // *Официальный сайт Московского Патриархата* (<http://www.patriarchia.ru/db/text/65957.html>).
57. Слобожаніна Наталя. Що про Чорнобиль (не)приховувала радянська влада // *Український інститут національної пам'яті* (<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/shcho-pro-chornobyl-nepryhovuvala-radyanska-vlada>).
58. Смирнова А. Михаил Леонтьев: Россия скатывается в национальное государство // *Новый Регион – Москва* (29.04.2013) (<https://newdaynews.ru/moskow/436841.html>).
59. Солдатов А. Стены все стерпят // *Новая газета* (22.05.2020) (<https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/22/85490-steny-vse-sterpyat?print=true>).
60. Солдатов Александр. Атомное православие // *Огонек* 37 (5013) (16.09.2007) 11 (<https://www.kommersant.ru/doc/2299531>).
61. Тайны Русской истории. Ересь жидовствующих и Третий Рим // *Дзен* (10.06.2022) (<https://dzen.ru/a/YqMRkc26MUrEzoRV>).

62. Терещенко Михаил. Всемирный русский народный собор. История, задачи и темы // *ТАСС* (28.11.2023) (<https://tass.ru/info/19390441>).
63. УІНП рекомендує. Одинадцять книг і фільмів про Чорнобиль // *Український інститут національної пам'яті* (19.04.2021) (<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/uinp-rekomenduye-o-dynadcyat-knyg-i-filmiv-pro-chornobyl>).
64. Фаустова Милена. Церковная комиссия решилась на разоружение. В Московском патриархате ищут способы отказаться от освящения средств массового поражения // *Независимая газета. НГ – Религия* (18.02.2020) (https://www.ng.ru/ng_religii/2020-02-18/10_481_weapon.html).
65. Федеральный закон «О свободе совести и о религиозных объединениях» № 125-ФЗ (26.09.1997) (<http://www.kremlin.ru/acts/bank/11523>).
66. Филиппов Борис. Влияние советско-американских переговоров 1985-1989 гг. на изменение советской вероисповедной политики: исторические и политические контексты визита Горбачева в Ватикан // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви* 105 (2022) 124-125.
67. Холмогоров Егор. Атомное Православие // *Русский обозреватель* (31.08.2008) (<http://web.archive.org/web/20191031182339/http://www.rus-obr.ru/idea/594>).

68. Цыпин Владислав, прот. *История Русской Церкви. 1917–1997 гг.* Москва: Изд-во Спасо-Преображенского валаамского монастыря 1997. 831 с.
69. *Чорнобильське досьє КТБ: від будівництва до аварії: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС /* упоряд. О. Бажан та ін.; редкол. І. Лябах та ін. Київ 2020.
70. *Чорнобильське досьє КТБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС /* упоряд. О. Бажан та ін.; відп. ред. В. Смолій; редкол. А. Когут та ін. Київ 2019.
71. Шкаровский Михаил. *Русская Православная Церковь в XX веке.* Москва 2010.
72. Шумило Сергій. «Звичайний фашизм»: розбір тез про «священную войну» Росії проти України та Заходу // *Радіо Свобода* (05.04.2024) (<https://www.radiosvoboda.org/a/zvychnyy-fashyzm-rozbir-tez-pro-svyashchennuyu-voynu-rosiyi/32890534.html>).
73. Энгстрем Мария. «Ежовая империя» и «Атомное православие»: Радикально-консервативный контекст «Новой русской доктрины» Путина // *Intersection* (9.03.2018)

(<https://web.archive.org/web/20190817101236/http://intersectionproject.eu/ru/article/politics/ezhovaya-imperiya-i-atomnoe-pravoslavie>).

74. Я горжусь обвинениями в том, что ввел Юрия Гагарина в православие // *Православие.Ru* (22.04.2006)
(<http://www.pravoslavie.ru/press/060422203053.htm>).
75. Adamsky Dmitry. *Russian Nuclear Orthodoxy: Religion, Politics, And Strategy*. Stanford, CA: Stanford University Press 2019, 413 p.
76. Convention on Early Notification of a Nuclear Accident // *International Atomic Energy Agency*
(<https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions/convention-early-notification-nuclear-accident>).
77. Garrard John, Garrard Carol. *Russian Orthodoxy Resurgent: Faith and Power in the New Russia*. Princeton University Press 2008.
78. Kohn Hans. *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. University of Notre Dame Press 1953, 356 p.
79. Larry M. Speakes Statement by Principal Deputy Press Secretary Speakes on the Soviet Nuclear Reactor Accident at Chernobyl // *National archives. Ronald Reagan: Presidential Library and Museum* (01.05.1986)

(<https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/statement-principal-deputy-press-secretary-speakes-soviet-nuclear-reactor-1>).

80. Nelson Jack. Reagan Criticizes Disaster Secrecy: Soviets ‘Owe World an Explanation’ for Chernobyl Blast, President Says // *Los Angeles Times* (04.05.1986)

(<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-05-04-mn-3685-story.html>).

81. Poe M. *Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment»*. Washington 1997, 22 p.

82. Reuveny Rafael, Prakash Aseem. The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union // *Review of International Studies* 25/4 (1999) 693-708.

83. Simon János. The Collapse of Communist Regimes and the Role of International Factors (1985-1992) // *Taiwan Journal of Democracy* 18/1 (2022) 145-161.

84. *The Challenge of Peace: God’s Promise and Our Response. A Pastoral Letter on War and Peace by the National Conference of Catholic Bishops*. May 3, 1983 [PDF]

(<https://www.usccb.org/upload/challenge-peace-gods-promise-our-response-1983.pdf>).

85. *The Eighteenth Century: A Current Bibliography* / vol. 18. American Society for Eighteenth Century Studies 1970.
86. Wagner Anna. Public Opinion on Nuclear Weapons and Arms Control in Russia // *On the Horizon. A Collection of Papers from the Next Generation* 3 (2021) 161-172.
87. 1991 Soviet coup attempt // *Encyclopaedia Britannica* (<https://www.britannica.com/topic/1991-Soviet-coup-attempt>).